

JÁN KAČALA

Ako píše Milan Rúfus v jednej zo svojich básní z cyklu *Tiché papradie*, „Syn rozprávky vždy mohol viacej / než ľudský syn.“ Toto vyššie poverenie v mene služby estetickému ideálu istotne možno vzťahovať aj na syna rozprávky vôbec a na syna súčasnej rozprávky a jej tvorcu osobitne, najmä keď u básnika ďalšie slová — na vysvetlenie — znejú: „Tam [t. j. v rozprávke] syn je sen.“

Rút Lichnerová roku 2000 vo vydavateľstve Juga publikovala svoju *Rieku ako Príbeh bielej, ružovej a tyrkysovej*. Tento podtitul vypovedá mnohé o zvolenej téme a o ľuďoch okolo nej, lebo autorka veľa vecí a javov vidí a predkladá práve prostredníctvom farieb, prípadne ako farebne charakterizovaných. Hneď v prvej vete knižky píše: „V tejto chvíli som sa ešte nenechala viesť vôňami a farbou, ku ktorej sa pridala spomienka na pohyb, na ústup rakov...“ Aj v záverečných častiach svojej práce, keď pri rieke hľadá račie stopy, nachádza vône a vníma farby, takže môžeme povedať, že vôňami a farbami celý príbeh o rieke nielen žije, ale nimi je aj rámcovaný. Aj v nadväznosti na citovaný podtitul knihy a so zreteľom na často sa vynárajúce motívy farieb pri rozprávaní príbehu môžeme práve uvedené tri, ale aj ďalšie farby, navzájom blízke alebo kontrastnejšie či priamo kontrastné, ako je biela a čierna, označiť za nosné motívy Lichnerovej príbehu o rieke.

Autorkina *Rieka* je skutočná slovenská rieka, rieka aj autorkinho detstva, pretekajúca územím severného Slovenska. Zo s. 7 sa dozvedáme, že rieka najprv obchádzala vrchy: „Tridsať kilometrov sa točila pomedzi ne, potom sa jej tok ustálil a rieka plynula ďalej južným smerom...“ Je to čistá rieka, biela, plná rýb s tyrkysovými očami a rakov, z ktorých žalúdka sa vylupovali modrozelené šošovičky, „nevidiace račie oči“ (s. 25), a z ktorých klepiet a chvosta sa získavalo ružové račie mäso, rieka poskytujúca tamojším obyvateľom potravu a obživu, príležitosť kolektívneho lovu, ale aj spomínané račie šošovičky (medicínsky prostriedok kedysi používaný na vyplavovanie smietky z oka), ako aj miesto stavania a splavovania pltí až po Komárno a Pešť.

Miesto príbehu je presne charakterizované nielen začiatkom známej riečnej cesty, ktorou sa zo severného Slovenska plavili plte, ale aj inými miestnymi vlastnými menami, ako sú *Kubín, Párnica, Veličná, Halíč, Suchá Hora, Kľačany, Ružomberok, Martin, Prešporok, Komárno, Viedeň, Pešť, Berlín* ako názvy ľudských sídel a *Orava, Váh* ako názvy vodných tokov. Naproti tomu čas príbehu sa neudáva letopočtom, z tohto hľadiska je teda neurčitý a čitateľ si ho môže vymedziť iba podľa času výstavby stavebných diel, o ktorých je v práci reč; konkrétne na s. 82 sa spomínajú cudzí chlapi, ktorí sa trúsia po dedine a „cez deň vymeriavajú trať, ktorá má viesť z Kľačovan do Suchej Hory“. Na začiatku príbehu na s. 3 sa projekt výstavby železnice a tunela

situuje pozdĺž rieky a na s. 9 sa spomína stavba železnice medzi Košicami a moravským Bohumínom a jej organizácia. Čas výstavby týchto diel sa dá zistiť v príslušnej literatúre.

Príbeh sa odohráva na dedine, sčasti v niektorých spomenutých mestách. Pred čitateľom ožívajú scény z tradičného dedinského života, dedinských zvykov i čarov, obrazy charakteristických postáv, ich pohybov a konania, lovu a spracúvania rýb, rakov, ich uskladňovania a prevážania, zbíjania plte a vodnej cesty s plťami po Orave a Váhu (vrátane literárne už stvárnených nebezpečných skál Margity a Besny) až do Pešti, ďalej zábery z bohoslužieb v kostole, výjavy z jarmoku, z cirkusu, opisy gazdovského domu, dvora, záhrady, zariadenia domu a izieb miestneho vzdelanca, spôsobu jeho života, výrazu jeho stareckých očí a ďalšie obrazy vykreslené s neobyčajným zmyslom pre presnosť a detailnosť záberu a na druhej strane s nevšednou imagináciou, obraznosťou, zovšeobecnením bežnej ľudskej skúsenosti a poznania, ako aj s filozofickým nadhľadom.

Uvedená tematika sa najbezprostrednejšie odráža vo výbere slovnej zásoby. Slovná zásoba v Lichnerovej Rieke je veľmi bohatá a mnohvrstvová. Najmä slovná zásoba svedčí o autorkinom jemnom zmysle pre jazyk literárneho diela, o cieľavedomom zhromažďovaní a výbere slov, tvarov a výrazov, no dielo je aj svedectvom poznania bohatých syntaktických prostriedkov slovenčiny a štylistických postupov. Možno povedať, že R. Lichnerová sa vo svojej Rieke prejavila ako literárna tvorkyňa, ktorá má priam záľubu v jazyku umeleckého diela, v štúdiu jazyka, zbieraní a cieľavedomom upotrebovaní jazykových prostriedkov. Charakterizačný zámer použitých prvkov potvrdzuje aj úryvok zo s. 20, v ktorom stará mať vraví o Boženinej pažravosti a nepokoji:

Ba aj čerešne vyžiera, nevyčká a na strom lezie, nikdy na nič nevyčká, len liece. Stará mater kričí slová, nevedno, odkiaľ ich berie, kde počula slovo liece, nikto iný tu také slovo nepovie, iba ona v súvislosti s Boženou ho vykrikuje, čo znamená, že Božena behá a lieta tak rýchlo a nespútane, že prekotí ohrádku, naplnený válov, pretrhne opraty, že z Boženy sa derie život očami, aj ušami, aj vrchom hlavy, kvičí pokožkou, mece ňou ako sviňou pred zakáľaním.

V slovnej zásobe Lichnerovej Rieky môžeme rozlíšiť niekoľko vrstiev. Základná je neutrálna, bezpríznačková vrstva, prípadne vrstva s príznakom hovorovosti, ktorá súvisí s každodenným životom slovenského človeka najmä v dedinskom prostredí; do tejto skupiny patria slová ako *voda*, *okruhliak*, *klepec*, *mlieko*, *med*, *sadlo*, *motúz*, *bakuľa*, *podkovička* (na päte), *uspávanka*, *živôtik*, *vrava*, *kancel'*, *pitvor*, *kurín*, *dedinčan*, *starena*, *urbár*, *apatiekar*, *utopenec*, *smrtka*, *býk*, *válov*, *šafel'*, *zmok*, *zmočí* (*zmočie krídlo*), *silný*, *tučný*, *naraz* (= zároveň), *durieť*, *krájať*, *obrást'*, *spievať*, *dopiť*, *pokapať* (*pokapané raky*), *ošacovať*, *prekabátiť niekoho*, *rozvravieť sa*, výrazy *stará mať* (*mater*), *gul'ový blesk*, *udrú mrazy*, *byť si načistom*, *neschádzať z umu*, *mať červený nos*, *mať na pamäti*, *sčista-jasna* a ďalšie.

Veľmi bohato je zastúpená vrstva expresívnych pomenovaní typu *bachor* (= ľudské brucho), *paskudník*, *šerbel'*, *plátenné cárachy* (= šaty), *nenažranosť*, *nachmelenie* (= opitosť), *ozlomkrky*, *zdutý* (*zdutá žena* = samodruhá), *pricapnutý* (= tesne pripojený), *rozpl'asknutý* (= roztlačený); osobitne široko sa využívajú expresívne slovesá, napríklad: *napajediť*, *napáliť niekoho*, *zdrapiť*, *zdriapať*, *štverat' sa*, *šibrinkovať*, *metať sa*, *drmať sa*, *macať*, *obsmrdať*, *vyhrnúť sa* (= vyjsť), *vovaliť sa*, *trúsiť sa*, *trieliť*, *chichotať sa*, *chechtať sa*, *zachechtať sa*, *híhnať sa* — *híhne sa*, *rehotat' sa*, *ručať*, *gučiť sa*, *zgučiť sa*, *nazízať*, *naziznúť*, *obkydať*, *steperiť sa* (= ťažko si ľahnúť), *rozkuštrít* (*rozkuštrené vlasy*). Aj uvedené príklady ukazujú, že miera expresivity vo väčšine prípadov je vysoká a tá spolu s celkovým vysokým výskytom expresívnych slov zjavne vychodí z autorkinho naturelu a sklonu vnímať veci a javy okolo nás veľmi intenzívne, resp. pripísať im vyššiu mieru živosti či intenzity. O tejto tendencii svedčia aj početné prirovnania s intenzifikujúcim účinkom, napríklad:

Cítil sa silný, lebo čokoľvek si zmyslel, mohol kúpiť. Cítil sa ako býk. (53) — Ibaže ďalší tón sa derie do Jánovho vnútra, krúti sa ako siréna a zavrtáva sa ako nebožieč. (69) — ... lebo zvuk prehlušuje všetky zmysly a rozpína sa v Jánovej hlave ako guľový blesk. (61) — A kým mu Ryšavka obopínala krk nohami a držala ho za uši, híkal ako somár, nadsakoval a erdžal ako žrebec, vzpínal sa ako kôň. (53)

Pravda, prirovnania u R. Lichnerovej zväčša slúžia na zvýšenie obraznosti, metaforickosti vyjadrenia — k takým sa v našom rozbere ešte vrátíme.

Významným činiteľom pri plnení umeleckého zámeru R. Lichnerovej je prírodné prostredie, v ktorom tečie rieka a účinkujú jej literárni hrdinovia. Je živou súčasťou príbehu so svojou pôdou, rastlinstvom, skalami a živočíšnou ríšou. Stretáme sa tu s mnohými názvami rastlín, ich častí a plodov, ako sú: *bylina*, *tráva*, *byľ*, *kvet*, *peľ*, *tyčinky*, *blizna*, *chľpky*, *ôstie*, *divozel*, *medvedí cesnak*, *paprad'*, *praslička*, *žihľava*, *mach*, *buk*, *jedľa*, *smrek*, *lesné plody*, *pšenica*, *tekvica* a mnohé ďalšie. Spomedzi názvov zvierat okrem rýb a rakov patriacich k rieke v príbehu najčastejšie vystupujú mená: *býk*, *pes*, *suka*, *sliepka*, *medveď*, *jazvec*, *motýľ*, *vták*.

Náprotivkom neutrálnej, hovorovej či ľudovej a expresívnej slovnej zásoby je v Lichnerovej príbehu vrstva prevzatých a knižných slov, ako aj vrstva terminologickej lexiky súvisiacej s lovom a spracúvaním rýb a rakov, s pltníctvom, cirkusovým prostredím a s hudbou.

Medzi prevzaté slová patria napríklad: *indikátor*, *minimum*, *deltoid*, *vertikála*, *systola a diastola*, *kloaka*, *eufória*, *dekáda*, *konzistencia*, *lakmusový (papierik)*, *lapides*, prípadne *lapides cancrorum* (= liečebne využívané račie šošovičky), *rytmický*, *skoncentrovaný*. Niektoré z nich (napríklad *indikátor*, *minimum*, *eufória*, *konzistencia*) majú zároveň príznak knižnosti, kým iné (*deltoid*, *systola a diastola*, *kloaka*, *lakmusový*, *lapides cancrorum*) zasa tvoria súčasť

zodpovedajúcich terminologických sústav príslušných vedných odborov.

S lovom a spracúvaním rýb a rakov sú v Lichnerovej Rieke spojené tieto slová a slovné spojenia: názvy rýb *pstruh, lipieň, hlavátka, zubáč* — *zubačí (chvost), podustva, belica*, ďalej *šupiny, rybí mlieč* (= samčie spermie), *ikry, osť* (= bodavý nástroj na chytanie väčších rýb), *nabodnúť (hlavátku) na osť, vrhať osť, škripec, čereň, priehradka (v rieke), oko* (1. na sieti, 2. osvetlený oblúk za člnom na lákanie rýb), *rybárska sieť, záťahová sieť, viazať sieť, zatiahnuť sieť, hodiť sieť, nastražiť klepec, napínať lano, chytanie rýb do záster; rak, račica, račí pancier, račie klepetá, račie vajička, račí samec, račia samička, samica, račí mor, hlavohrud', lapides*, resp. *lapides cancrorum, hajov* (= čln, člnok), *prútené vrše* (= račie klepce), *drevená žrd', zadretý hajov, odtlačiť hajov*.

Niektoré menej známe slová a výrazy autorka vykladá pomocou synonyma alebo pomocou opisu priamo v texte (to sa týka povedzme vysvetlenia významu už spomínaného exkluzívneho latinského termínu *lapides cancrorum* na s. 18 alebo charakteristiky významu slova *oko* na s. 10), iné menej známe prevzaté slová alebo terminologické pomenovania sú bez vysvetlenia.

S riekou (a rybami a rakmi) je spojená slovná zásoba súvisiaca s prepravou dreva po oravskej a vážskej vodnej ceste v podobe plti; sem patria slová a slovné spojenia *plť, pltník, zadník (na plti), pltisko* (= miesto, kde pristávajú plte), *drevo, brvno, kmeň, guľatina, drevený klin, faktor, splavnené miesta v rieke, kotly vo vode, plytčina, viazať, zviazať plť, rozobrať plť, zbíjať plť, zatiahnuť kmeň k brehu, plť sa zadrie, narazí na štrk, začne sa krútiť, brvno vzpriečené medzi piliermi mosta*.

Cesta niektorých literárnych hrdinov do Pešti čitateľovi dáva príležitosť sledovať opis atraktívneho prostredia cirkusu a cirkusového predstavenia. Tento opis autorka realizuje prostredníctvom slovnej zásoby zviazanej s týmto prostredím: *artistka, šašo, kúzelník, pierot, harlekýn, zverinec, voliéra, manéž, hrazda, maska, škraboška, fakľa, hltáč ohňa, cirkusový stan, súboj zvierat, kočovať, bubnovať, vymrštiť sa, rozhojdať sa na hrazde, prehľtať oheň, sňať masku* atď.

Hudobné predstavy jednej z postáv počas cirkusového predstavenia spolu s rozprávačovými komentármi na túto tému autorka čitateľovi približuje týmito slovami a výrazmi: *melódia, pieseň, klaviatúra, kobylka (na husliach), Chopinovo prelúdium, molový akord, malá septima, neukončené c — b, jednočiarkované c, jednočiarkované b, veľký, malý, zmenšený interval, tóny zviazané legatom, rozpätie palca a malíčka pravej ruky, zahral na klavíri, vyhmatať tón, skomponovať hudbu, majstrovské husle, ktoré majú dušu*.

Ako zjavné prvky individuálneho autorského jazyka v okruhu domácej slovnej zásoby, ktoré nie sú súčasným používateľom spisovného jazyka všeobecne známe, možno hodnotiť najmä slová *rašma, chlapkyňa, smolnica, zvlčok* a už spomínané slová *hajov, (prútené) vrše, osť, gučiť sa, zgučiť sa*. Slová *rašma* „nedôveryhodná nevzhľadná žena“, *chlapkyňa* „žena behajúca za chlapmi“ patria predovšetkým do slovného fondu oravských nárečí. Obidve sú zachytené v lexikografických

dielach o slovenčine: slovo *rašma* uvádza Slovník slovenského jazyka v 3. zväzku ako krajové a pejoratívne s dokladmi od M. Kukučina a P. Dobšínskeho, slovo *chlapkyňa* zachytáva Historický slovník slovenského jazyka 1. zväzok a hodnotí ho ako pejoratívne. Slovom *smolnica* sa označuje drevená žrd' namočená do smoly v minulosti používaná na svietenie; je to dobre utvorené spisovné slovo so zriedkavejším výskytom, synonymné so slovom *fakľa*, a zachytáva ho aj šesťdielny Slovník slovenského jazyka vo 4. zväzku. *Zvlečok* je to, čo je zvlečené, zvlečená koža. Je to dobre utvorené zriedkavé spisovné slovo. *Hajov* označuje (rybársky) člnok, čln. Slovo pochádza z maďarského *hajó*, Slovník slovenského jazyka 1. zväzok ho zachytáva ako nárečové s dokladmi od spisovateľov pochádzajúcich z Oravy, Historický slovník slovenského jazyka 1. zväzok ho uvádza s mnohými dokladmi a aj s viacerými odvodeninami. V súčasnej spisovnej slovenčine je to zastarané, neživé slovo, autorka ho vhodne využila ako charakterizačný prostriedok obdobia a prostredia. Forma *vrše* je tvar množného čísla zo základného tvaru *vrša*, prípadne *vrš*, autorka toto slovo využíva na označenie prútenej pasce na chytenie rakov. Je to dobre utvorené slovo zo základu *vršiť*, prípadne *vrch*, z hľadiska súčasnej spisovnej slovenčiny je to zriedkavé, resp. zastarávajúce slovo, ktoré malo širšie uplatnenie v tradičnej ľudovej terminológii súvisiacej s lovom rakov a rýb. Slovník slovenského jazyka vo 4. zväzku zachytáva podoby *vrša* i *vrš* s významom „košovitá nádoba na chytenie rýb“ a hodnotí ich ako nárečové. V rámci hesla uvádza aj zdobnenú podobu *vrška* a ilustruje ju expresívnym frazeologizmom *vyhodia ťa ako žabu z vršky*, doloženým z diela M. Kukučina a M. Rázusa. Aj slovo *ost'* patrí do ľudovej rybárskej terminológie a v tomto význame sa nevyskytuje ani v Slovníku slovenského jazyka; v jeho 2. zväzku sa uvádza heslo *ost'* vo význame „pichľavá ostrá brva na niektorých rastlinách“, v Krátkom slovníku slovenského jazyka (3. vyd. z r. 1997) sa tento význam vystihuje opisom „dlhý pichľavý výrastok na kláskoch rastlín“; pomenovanie ostrého nástroja upraveného z vidiel na chytenie rýb vzniklo sémantickou deriváciou, odvodením z významu uvedeného v slovníku. Je to dobre utvorené slovo, spĺňajúce danú pomenúvaciu funkciu. Expresívne sloveso *gučiť sa* s významom „tisnúť sa dokopy, hrčiť sa“ nenájdeme ani v jednom z lexikografických diel o slovenčine (okrem už uvedených prác sme ho nenašli ani v Káralovom Slovenskom slovníku z literatúry aj nárečí). Je pravidelne utvorené z expresívneho základu *guč-a*. Forma *zgučiť sa* je dokonavý náprotivok slovesa *gučiť sa*. Obidve slovesá majú oporu v slovenských nárečiach.

Už sme naznačili, že R. Lichnerová pri napĺňaní svojho estetického zámeru široko využíva prirovnania najmä na zvýšenie obraznosti, metaforickosti svojho umeleckého jazyka. Prirovnania ako umelecký výrazový prostriedok sa prirodzene začleňujú do jazyka Lichnerovej príbehu o rieke z viacerých stránok. Platí to nielen o prirovnaní ako súčasť umeleckého pôsobenia vo všeobecnosti, ale aj o jeho obsahovej stránke, t. j. o výbere vecí, javov, ku ktorým sa prirovnáva. Výskyt prirovnaní v Lichnerovej Rieke celkove možno pokladať za veľmi vysoký, pričom vysoká je aj rôznorodosť prirovnaní so zreteľom na ich výrazovú aj významovú stránku. Z formálneho hľadiska

stretáme sa tu s jednoduchými aj viacnásobnými prirovnaniami, pričom zriedkavosťou nie sú ani celé série prirovnaní. Z hľadiska výstavby možno rozlíšiť členské a vetné prirovnania, ako aj kombinované členské a vetné prirovnania. Základné postavenie prirovnávacej konštrukcie je za syntakticky nadradeným vetným členom, no nezriedka takáto konštrukcia stáva aj pred syntakticky nadradeným členom. Uvedené zistenia potvrdzujú tieto príklady:

Už sa nehihne ako koza. (31) — Jeden z nich mal oči ako letná rieka. (83) — Zaujímaš ma tak málo ako usušený divozel, ktorým si si podostlala. (56) — Stojíš mi v ceste ako lavička. Ako hajov. Ako kompa. (56) — Ján nevedel, ako nájsť miesto, kde počuť hlas, ktorý by si napriek chuchlianiu prepadlísk uchoval čistý tón a znel by ako píšťalka v horách, ako srdce zvona, ako láska zamatová a nežná, v ktorej smie spočínúť a do ktorej sa nezamotá. (55) — Ako keby sa ocitla v klepci. Ako keby sa dostala medzi klepetá, ktoré ju nezvierajú silou, ale láskou a dobrotou ju sputávajú, a preto nemôže prasknúť ako obruč, zhrdzavieť ako železo, rozletieť sa ako rozstriedaná skala. Akoby ju vysadili na koňa chrbtom v smere jazdy a bola opačnou jazdkyňou. (51) — Nie je v ňom nedočkavosť, ako keď ryby duria bakuľami alebo ako keď ich nadháňajú hádzaním kameňov, a už vôbec v ňom nie je chaotické pobiehanie, ako keď hynuli raky. (71) — Ryšavec sa odráža v minci ako v zrkadle, a zároveň sa cez ňu prelieva ako rieka, akoby on bol neúplnou závitnicou zviazanou s ostatnými znakmi neúplným kruhom, zmenšujúcim sa ako cívajúci mesiac. (39)

Sériami prirovnaní rozumieme také prípady, keď sa prirovnanie vzťahujúce sa na ten istý predmet či jav opakuje vo viacerých za sebou nasledujúcich vetných konštrukciách: *Jej vlasy svietia ako svätožiara, zvonja ako duchovná pieseň, chvejú sa ako modlitba.* (19) Osobitne stoja prípady, keď prirovnávacie konštrukcie fungujú ako menné jednočlenné vety a idú za sebou v samostatných odsekoch:

Akoby pierko.

Akoby kyvadlo.

Akoby babylonská veža.

Akoby bodák.

Akoby kopyto.

Akoby tu, z tohto miesta vyrážal plameň. Tu na tomto mieste je poklad. (83 — 84)

Aj z uvedených príkladov sa ukazuje, že obsahovú stránku Lichnerovej prirovnaní vo veľkej miere tvoria výjavy zo života rýb a rakov, prípadne vlastností rýb a rakov, ktoré v Rieke majú tematicky dominantnú úlohu, alebo výjavy zo života či vlastností iných zvierat, ktorým autorka v práci venuje pozornosť. Touto obsahovou stránkou sa potvrdzuje pevná zakorenenosť prirovnaní v

tematickej výstavbe diela. Výraznú obsahovú stránku prirovnaní u R. Lichnerovej predstavujú aj prírodné úkazy a vlastnosti a napokon vlastnosti a činnosti či stavy ľudí.

V súvisе s formálnou stránkou prirovnaní sa nám žiada pripomenúť pravopisnú stránku prirovnávacej spojky *akoby*. Nie vždy sa totiž rešpektuje pravidlo, že táto spojka sa píše dovedna — na rozdiel od prípadov so spájacím výrazom *ako* na čele predmetovej vedľajšej vety, v ktorej za spájacím výrazom nasleduje podmieňovacia častica *by* (napríklad v súvetí *Nevie si predstaviť, ako by to bol zvládol*). Chybné písanie je v týchto prípadoch:

Keď ho vynášali z tunela, vyzeral, ako by vôbec nebol mŕtvy. (9) — ... v salóne, kde sa Ján posadí tak samozrejme, ako by nikdy nesedával inde. (25) — Stráži ju a stará sa o ňu, ako by ju sama porodila. (52) — Postavil sa k stene, sklonil hlavu, ako by ho tlačil nie ťažký mrak, ale ťažila ho vlastná myseľ a skláňala Jánovu hlavu k nohám. (76)

Prirovnávacími konštrukciami sa už dostávame ku skladbe Lichnerovej Rieky. V rámci celkovej charakteristiky treba povedať, že autorka využíva celý bohatý inventár skladobných prostriedkov spisovnej slovenčiny a jej práca so syntaktickými prostriedkami je rovnako presvedčivá ako pri lexikálnych prostriedkoch využívaných v tomto diele. V súlade s celkovým živým až expresívnym ladením jazyka pozoruhodným spôsobom využíva jednočlenné menné vety. Porovnajme to na príkladoch:

Srdce ako zlovestná opakovaná pasca, ktorá ako pasca nevyzerá [reč je o sérii pascí z okruhliakov, nastavaných rybám v rieke v podobe srdc]. Záchytné krídlo šikmo naprieč riekou. Ohrádka. Únik. Ďalšia ohrádka a ďalšia pasca. (22) — Ten jeho oblek! Tá jeho košeľa! Ten jeho pohyb hlavou! Ten pohľad?! (66) — Ajhľa, stopy brehu a stopy kameňov a stopy Jánových prstov, ktoré z matkinej tváre driapu cudziu hmotu, očisťujú tvár a prinavracajú ju k sebe... (73)

Základným vetným členom mennej jednočlennej vety býva aj vlastné meno, pričom dramatickosť a šírka rozprávania sa zvyšuje tým, že takéto meno (prípadne v spojení s iným menom) stojí v samostatnom riadku:

Božena!

Božena?! (77)

Ján a Božena.

Božena a Ryšavec.

Ryšavec a vdova. (30)

Ryšavka!

Ryšavka?! (88)

Ako vidno, autorka pri týchto typoch viet bohato pracuje aj s rozličnou interpunkciou, ktorá má nielen funkciu signalizovať druh vety podľa obsahu, t. j. či ide o oznámenie, otázku, výzvu alebo iný vetný obsah, ale často aj zvyšovať nástoječivosť či dramatickosť vyjadrenia.

Podobnú úlohu ako menné jednočlenné vety — pravdaže, s pribratím dynamického slovesného významového prvku — plnia aj slovesné jednočlenné vety. Napríklad:

O tomto sa píše v knihách. Píše sa o Božene a o Jánovi. Píše sa o matke. Píše sa o nesmiernosti srdca a o nekonečnosti lásky. O neuveriteľnej sile lásky. (77) — Dostane červienku, zduje ju, bachor jej napne, ako kravu ju roztrhne, vyvalí ju ako zajačicu po zrosenej d'ateline, vykrikuje z domu stará mater. (20)

Aj viaceré slovesné jednočlenné vety u R. Lichnerovej zaujímajú samostatné riadky:

Čakať na objatie?

Áno.

Čakať na hladenie?

Áno.

Čakať na úsmev?

Áno. (89)

Pravdaže, iné jednočlenné vety nie sú v službách expresívneho vyjadrovania a plnia inú, neutrálnu funkciu v autorskom rozvíjaní námetu, v opise prostredia, v charakteristike postavy a podobne a v tom sa podobajú mnohým dvojčlenným vetám. V Lichnerovej vete má práve sloveso ako nositeľ dynamického významového prvku dominantnú úlohu, preto už číry výskyt sloves v texte je veľmi vysoký. Ukazujú to aj úryvky:

Vtedy sa Žofke zazdá, že do dverí sa čosi opiera. Vánok, vietor či nejaká sila sa na ne tlačí a trie sa o ne, hmatá a dychčí, škárou hľadí, vtáčie perie tam šuchoce, hľadá zviera, úhor podlieza prah. Možno vdova. Sliedi a čaká a pľuje zelené sliny a syčí. (6) — Žofka každý deň chodí k rieke a hľadá po jej prúde južným smerom. Večer uvidí plávajúci oheň a hajov. V odlesku plameňov sa mihajú tiene. Počuje špl'achot, šušťanie srieňa, nárazy úlomkov ľadu na dno. Hajov postavený naprieč rieky napína lano. Žofka vníma hlasy, prudký pohyb trupom a ramenom, bodnutie osťou, zodvihnutie ryby. Počuje plesknutie o dno. (9)

Signálom dynamickosti a živosti textu sú aj početné opytovacie vety. Okrem bežných dialógových otázok autorka využíva celé série za sebou idúcich otázok, ktoré s istou zvýšenou mierou naliehavosti smerujú k zvažovaniu viacerých či mnohých možností riešenia danej situácie. Uvedieme príklady na obidva spôsoby využitia opytovacích viet:

A prisnil sa vám anjel?

Nie.

A počuli ste Boží hlas?

Neviem, komu hlas patril.

A viete, čo máte hľadať?

Ani to neviem. (45)

Vy ste kúzelník, pane? Alebo šašo, pierot, harlekýn? Kde máte masku? Prišli ste o ňu? Ste nedajbože obchodník alebo ešte horšie, básnik? (67 — 68)

Vyššiu mieru nástojčivosti ako opytovacie vety vyslovujú zvolacie vety; napríklad:

Kto sa ho [býka] odváži dráždiť šatkou?!

Kto sa ho odváži oslepiť svetlom?!

Kto sa ho pokúsi prekabátiť?!

Našiel by sa medzi týmito tu niekto, čo by mu odkryl tvár?! Sňal masku?!

Kto by sa podujal sputnať jánsku búrku?! (60 — 61)

Sled významových častí vety u R. Lichnerovej je naplno v službách potrieb významovej výstavby vety v slovenčine. Autorka bohato využíva variabilitu slovosledových možností v slovenskej vete najmä pri rozlišovaní neutrálneho, bezpríznačového slovosledu upotrebovaného pri pokojnom rozprávaní, prípadne opise, a príznakového slovosledu súvisiaceho so vzrušeným rozprávaním alebo opisom. Slovosled Lichnerovej vety, ako aj nadvetných celkov je plastický a umožňuje dobre sledovať myšlienkovú niť príbehov, opisov prostredia alebo dejov či charakteristík literárnych hrdinov.

Jedným z výrazných stavebných kameňov Lichnerovej textu sú opakovacie figúry. Najčastejšie ide o opakovanie istého výrazu na začiatku viacerých viet:

Smela ho [býka] napojiť, smela ho kŕmiť. Smela byť v jeho blízkosti. Ešte stále smela byť v blízkosti Jána. Smela mu slúžiť tak, aby ju Ján nevidel, aby ju nepočul, ale smela byť na dohmat a on ju nehnaľ preč, hoci ľudí okolo seba si vyberal ako dievčatá. (52 — 53) — O tomto sa píše v knihách. Píše sa o Božene a o Jánovi. Píše sa o matke. Píše sa o nesmiernosti srdca a o nekonečnosti

lásky. O neuveriteľnej sile lásky. (77) — Kúpil krčmu aj s dievčatami. Kúpil humno. Kúpil plemenného býka. Cítil sa silný, lebo čokoľvek si zmyslel, mohol kúpiť. Cítil sa ako býk. (53) — Zavonia ryby. Zavonia oheň. Zavonia vietor. (42)

Nie sú zriedkavé ani prípady, keď sa opakovaná figúra zakladá na slove či výraze stojacom v koncovnej časti vety, napríklad:

Hra na rozmnožovanie peňazí, lebo keď už si sýty a máš strechu nad hlavou, začína sa hra s peniazmi, hra o peniaze, hra kvôli peniazom, ktorá iba dovtedy je hrou, kým na peniazoch nezáleží. (85)

V iných prípadoch opakovaný člen je modifikovaný modálne alebo z hľadiska intenzity či presnosti údaja:

Preto Ján uteká a preto driape šaty z inej ženy, na ktorej mu nezáleží a o ktorej sa domnieva, že ho má rada, lebo vie mať rada, môže mať teda začas rada aj Jána, ktorý keď hovorí, hovorí ako prorok, a keď miluje, miluje prudko. (43) — Dalo by sa prejsť. Pri troške šikovnosti dalo by sa prejsť na druhú stranu po kmeni zvaleného stromu. Dalo by sa prejsť k Božene, ktorá svižným krokom prejde cez dedinu, obíde Ryšavca, vyhne sa Jánovi a ide skontrolovať račie klepce... (27)

Spolu s opakovanými prirovnaniami, ktoré sme už spomínali, ako aj so zložitými súvetiami, ktoré takisto patria k silným stránkam autorky, tieto opakovacie figúry sa zúčastňujú na utváraní výrazovej šírky jazyka R. Lichnerovej a predstavujú významný stavebný kameň jej umeleckého postupu, dodávajúc príslušným častiam rozprávania pevnú stavbu, dôkladnosť a rétorický nádych. Opakovacie figúry zároveň prispievajú k zovretosti jazykového vyjadrenia a v diele sú účinne spojené s výrazovou hĺbkou a presvedčivosťou podania.

Zložitú syntaktickú stavbu a zároveň myšlienkovú prehľadnosť a jasnosť zložených súvetí ukazujú tieto príklady:

Nedáme si povedať. Ani svojmu vnútornému hlasu si nedáme povedať, ktorý niežeby bol zmätený a žeby práve nehovoril dost' jasne, ale hovorí za a zároveň hovorí proti, čosi tvrdí a zároveň si protirečí, akoby sme mali v sebe dva vnútorné hlasy a každý z nich mal svoju pravdu a každý z nich nám chcel svojím spôsobom dobre, no navzájom sa vylučujú ako biela a čierna, navzájom sa obsahujú ako biela a čierna a každý si chce zo seba uchovať to najvlastnejšie, to, čo nemá ten druhý. (74) — Ján dospel. Dospel, nie spevnel, hoci jedna jeho časť, tá, ktorá sa spriahla s Jonášom, spevnela ako nejaká výstuž ukotvená pod apatiekarovo krídlo, apatiekarom prerastená a

zachuchlaná v Jonásovej apatieke, kde Jána vychvaľuje ostrým zobákom alebo seká zubami, lebo je otcom, stal sa otcom tej, podľa jeho prianí skonštruovanej, tej zdanlivo pevnejšej Jánovej časti, ktorá obchoduje s rakmi. (29)

Mnohovrstvovosť jazykovej stavby príbehu o rieke je v súlade s mnohovrstvovosťou tematickej stavby diela: okrem realistickej rozprávačskej línie, ktorá je základná, a opisov postáv, prostredia a prírody, ktoré s dejovou líniou organicky súvisia, nachodíme v ňom viaceré ďalšie motívy. Výrazné sú najmä biblické a náboženské motívy, snové, predstavové, rozprávkové a povest'ové, ako aj hrové, tajomné a poverové motívy. Realistické prvky sú s ostatnými výstavbovými motívmi plynulo spojené na základe asociačného princípu a navzájom utvárajú dobre sklbený a jednotný, hoci čitateľsky náročný celok.

Biblické motívy sú výrazne zastúpené napríklad opisom podnikania kubínskeho apatiekara Jánosa Jonása na s. 27 — 28, ktorý zreteľne pripomína biblické podobenstvo o talentoch, tak ako ho predkladá evanjelista Matúš, prípadne podobenstvo o mínach, tak ako ho podáva evanjelista Lukáš. Biblická vzdelanosť autorky sa prejavuje aj v použitej terminológii a v syntaxi (máme tu na mysli výskyt slov ako *prorok*, *ukrižovať niekoho*, *vydať sa niekomu*, *sabat*, *hrivna*, *blížny*, nadväzovacieho citoslovca *ajh'la*, vokatívu *pane*, konštrukcií s tzv. hebrejským genitívom (Miko, 1962, s. 158) typu *na veky vekov*, *vlaha vláh* a podobne). Náboženské motívy sú zastúpené obrazmi z kresťanských bohoslužieb a možno ich ilustrovať povedzme autorskou úvahou zo s. 41:

Bože, si tu na to, aby sme mohli pochybovať, či vôbec si? A ak si, aby sme sa ti mohli protiviť? Aby sme ťa trápili otázkami, ktoré vyvierajú z neistoty, ak vôbec je možné trápiť ťa? Aj Božena stála medzi ľuďmi pred pranierom a na druhý deň prijala spolu s nimi Kristovu krv a Kristovo telo.

Sny a predstavy konajúcich postáv možno ukázať napríklad na samostatnej časti na s. 44 — 48, v ktorej sa opisuje Žofkin sen a jej trojdňová tajomná cesta spolu s Boženou a čiernym psom. Aj dievčatku *Ryšavke sa sníva, že vie lietať a že letí na juh* (54). Pre konanie postáv je charakteristické aj to, že sa s deťmi hrajú (na viacerých miestach príbehu sa spomína detská hra s riekankou *Oli, Oli, Janko!*) a rozprávajú im rozprávky. Z tohto hľadiska významnú vypovedaciu silu má rozprávanie o ďalšom „živom“ Žofkinom sne, v ktorom Žofka sedí na brehu potoka a ryšavému dievčaťu rozpráva rozprávku, pričom sa sústreďuje na to, aby dodržiavala isté zásady. Aj so zreteľom na to, čo sme o tematickej, kompozičnej a jazykovej stavbe diela už povedali, oprávnené sa môžeme nazdávať, že v týchto zásadách spoznáваме aj isté oporné body autorkinej poetiky:

Začne rozprávať rozprávku. Rozpráva a dáva pozor, aby rozprávala presne, zdá sa jej dôležité, ako pomenuje veci, ako určí ich vlastnosti, ako dievčaťu priblíži vôňu, chute a farby... Dievčaťu chce povedať, že melón má rozplývajúcu, neohraničenú, nedosiahnuteľnú, nekonečnú chuť, aká sa

nedá pomenovať, ale potom povie, že nekonečno chutí ako melón, že melón má chuť nekonečna.
(48)

Tajomnosťou pôsobia v texte niektoré vlastnosti a činy postáv, ich mená, ako sú *Divozelka*, *Ryšavec*, *Ryšavka*, *Zuza Načatá*, *Fero Zabudaj*, súbor názvov cirkusových masiek, tak ako sa o nich vraví na s. 67, ako aj značný výskyt neurčitých zámen typu *akýsi*, *akosi*, *čosi*, *niekde*, *ktokoľvek* a podobne, ktoré akoby protirečili postulovanej presnosti rozprávania. Na druhej strane treba povedať, že všetky zásady platia so zreteľom na konkrétnu opisovanú situáciu umeleckého diela.

Jazyk v príbehu o rieke tvorí jedinečný nástroj na pretlmočenie autorkinho umeleckého zámeru. Tento záver potvrdzuje nielen vysoká umelecká účinnosť autorského jazyka, ale aj poznanie bohatstva národného jazyka a rešpektovanie normy spisovného jazyka zo strany autorky, ako aj používanie niektorých neprávom zabúdaných či obchádzaných prvkov, ako sú slová *klepec*, *paskudník*, *pitvor*, *vrava*, *smolnica*, *srieň*, *bakuľa*, *cárachy*, *opáčiť* „skúsiť“, *durit* (ryby), *rozvravieť sa*, *napajediť niekoho*, *lipnúť na niečom*, *privel'mi*, *dozaista*, spojky *ibaže*, *čo aj* „hoci“, predložka *kvôli* v účelovom (nie príčinnom) význame, tvary typu *jesto*, *hlce*, *chmáce*, *mecú sa*, konštrukcie typu *Michalova Lednerova prítomnosť*, konštrukcie s privlastňovacím datívom, so skupinovou číslovkou typu *dvoje najlepších šiat* a iné.

Celkovú vysokú (aj) jazykovú úroveň Lichnerovej Rieky neznižujú ani niektoré jazykové nedostatky v okruhu morfológie, syntaxe, slovnej zásoby a tvorenia slov, hláskoslovia či pravopisu. V oblasti morfológie je to čiastočné obchádzanie tvaru podmieňovacieho spôsobu minulého času (v tých prípadoch, kde ide o nesplniteľnú podmienku, keďže je reč o minulom deji); priam krikl'avé je to tam, kde je takých dejov viacej, pričom niektoré z nich sú pomenované správnym tvarom: *Na rázcestiach* [suka] *volila správny smer, ani keby vedela, kam sa uberajú, ani keby bola rozumela, keď sa rozprávajú, ktorou cestou sa majú vydať, ani keby si sama zvolila ten istý cieľ*. (46) Tu sa žiada upotrebiť formy minulého podmieňovacieho spôsobu aj pri tvaroch *keby vedela* a *keby si zvolila*, t. j. náležite: *keby bola vedela*, *keby si bola zvolila*. V nominatíve a akuzatíve množného čísla majú mužské zvieracie podstatné mená tvary podľa neživotných vzorov, preto vo vetách *samci strácali ostražitosť* (6), *triafať samcov* (12), *farba pripomínajúca rakov* (90), *vlastnil dvoch plemenných býkov* (95) príslušné tvary majú znieť: *samce*, *raky*, *býky* (dva plemenné býky). V spojení *čo otrávil samo seba* (60) je namieste vymedzovacie zámeno *sám*, *sama*, *samo*, nie zámeno *samý*, *samá*, *samé*. Prídavné meno *ryšavý* v 2. a 3. stupni znie (*naj*)*ryšavejší*, nie *najryšavší*, ako sa píše na s. 54.

Zo skladby upozorňujeme na tieto javy: v spojení so záporovým genitívom *nie je v ňom miesta* (44) má stáť záporná slovesná podoba *niet*, t. j. *niet v ňom miesta*; v spojeniach *nechala sa oklamať*; *nechala sa vytrhnúť z hry vôní a farieb* (10) sa v spisovnej slovenčine uprednostňuje sloveso *dať*, t. j. *dala sa oklamať*, *dala sa vytrhnúť z hry*; v konštrukcii *nedá sa podľa čoho zistiť*,

kde je pravda (70) sloveso *nedat'* treba nahradiť slovesom *nemat'*, t. j. *nemá sa podľa čoho zistiť, kde je pravda*. Vo vyjadreniach typu *Ale skôr, ako ho celkom rozviazala, pozrela sa do zrkadla*. (33 a i.) výraz *skôr ako* pokladáme za zloženú spojku, preto ho píšeme bez čiarky, t. j.: *skôr ako ho rozviazala...*

Nedostatky v okruhu slovnej zásoby: slová *púhy* (87), *cúrať sa* (77), *drápy* (23) nie sú súčasťou normy spisovnej slovenčiny, namiesto nich sú kodifikované slová *čírny*, prípadne *rýdzi*; *tárať sa*, *ponevierať sa*, prípadne *potĺkať sa*; *pazúry*. Podoba (to) *žltko* (79) je nárečová, v spisovnom jazyku je kodifikovaná forma (ten) *žltok*. V spojení *šiel do Berlína zaviesť raky* (29) ide o význam „vezením dopraviť“, preto tu je na mieste sloveso *zaviezt'*. V oblasti tvorenia slov sú problematické tieto javy: slovesu *zľahkomysel'nievať* v spojení *nachmelenie zľahkomysel'nieva Jána* (78) sa pripisuje predmetový význam, ktorý je vlastný forme *zľahkomysel'ňovať niekoho*: forma *zľahkomysel'nievať* má význam „stávať sa ľahkomysel'ným“, nie význam „robiť niekoho ľahkomysel'ným“. Podoba *kraľovanský* (93) je nárečová, v spisovnom jazyku je ustálená podoba *kraľoviansky*.

Z okruhu hláskoslovia spomenieme slová *chmel'* a *kýbel'*, ktoré sú v spisovnom jazyku ustálené s koncovou mäkkou spoluhláskou *l'*, formy *chmel* (78), *kýbel* (50) nie sú spisovné. V celom texte knihy sa slovo *apatiekar* sústavne označuje v tejto podobe s krátkou príponou *-ar*, tak ako to zodpovedá najnovšej kodifikácii spisovnej slovenčiny v zodpovedajúcich príručkách, preto je ťažko pochopiteľné, že z neho odvodená podoba prídavného mena *apatiekársky* (28) sa použila s príponou *-ár* s dlhou samohláskou *-á*; tu je namieste iba forma *apatiekarský*.

Viacere nedostatky sme našli v interpunkcii, najmä pri písaní čiarky: na niektorých miestach čiarky chýbajú (napríklad pri rozvitej konštrukcii s prechodníkom, za vloženou vedľajšou vetou alebo pred spojením spojky *a* s podrad'ovacou spojkou typu *ked', hoci* atď.), inde zasa sú uvedené navyše, ako sme to už boli spomenuli. Za sporné pokladáme sústavné písanie začiatočného veľkého písmena po čiarky na signalizovanie priamej reči uvedenej v tom istom riadku typu *Ján zastane, pozrie sa na chlapca a celkom prirodzene sa opýta, Nevidel si tu niekde cirkus?* (64) Autorke tu zjavne ide o zjednodušenie interpunkcie v prospech čiarky, ale z hľadiska čitateľa je jedno, či tam nájde regulárnu dvojbodku a veľké začiatočné písmeno alebo čiarku a začiatočné malé písmeno. No keďže ide o umelecký text, túto vec nepokladáme za porušenie kodifikácie.

Na záver konštatujeme, že jazyk v estetických službách R. Lichnerovej v próze *Rieka* splňa vysoké nároky. Výrazne prispieva k tomu, aby sme tento príbeh vnímali nielen ako rozprávku, ale aj ako báseň.

LITERATÚRA A PRAMENE

s.

KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica: vlastným nákladom 1924. 1112 + CIV s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

LICHNEROVÁ, Rút: Rieka. Príbeh bielej, ružovej a tyrkysovej. Bratislava: Jaga 2000. 96 s.

MIKO, František: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1962. 256 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959 — 1968. 6 zv.

Dedikačné termíny v astronomickej terminológii

IVAN MASÁR

V základnej práci o slovenskej terminológii sa na viacerých miestach venuje pozornosť termínom s výskytom privlastňovacieho prídavného mena utvoreného z priezviska bádateľa, objaviteľa, vedca. O tomto type termínov sa konštatuje, že „motivácia priezviskom je málo výrazná, nezasvätenému nehovorí nič o podstate vyjadrovaného pojmu, preto sa v mnohých prípadoch opúšťa“ (Horecký, 1956, s. 122). Spôsob či postup, ako sa vyhnúť zavádzaniu termínov s takouto málo výraznou motiváciou, ilustruje dvojica termínov *Eustachova trubica* — *sluchová trubica* nachádzajúca sa v slovenskom anatomickom názvosloví a zavedená doň podľa medzinárodne akceptovanej latinskej predlohy *tuba Eustachii* — *tuba auditiva* (tamže). Postupne sa pre termín motivovaný priezviskom zaviedlo a už aj vžilo pomenovanie *dedikačný termín* (pozri Masár, 1991, s. 46)*.

V citovanej práci J. Horeckého je zaznamenaný realistický prístup k dedikačným termínom, ako aj dobrý odhad o ich ďalšom používaní a zavádzaní do terminologických systémov jednotlivých odborov aj napriek tomu, že nezachytávajú podstatné znaky pojmov, ako to vyžaduje terminologická teória. Nápadne veľa ich je aj v metajazyku astronómie. Potvrďuje to slovníková príručka *Astronomická terminológia* (1998), ktorá sa pokladá za „krok správnym smerom k modernizácii slovenskej odbornej terminológie“ (Horecký, 1999, s. 172). Hojný výskyt dedikačných termínov však možno doložiť aj z iných terminológií a z iných jazykov. Stačí porovnať preklady slovenských technických noriem, ktoré sa pripravujú v rámci aproximácie procesu z anglického, francúzskeho a nemeckého jazyka.

Dedikácia ako termínovotvorný postup sa v astronomickej terminológii uplatňuje prakticky pri pomenovaní všetkých reálií, dejov a javov spadajúcich do záujmového poľa astronómie ako vedy.

Nachodí sa v termínoch, ktoré sú nosnými prvkami astronomickej terminologickej sústavy, teda pri tzv. fundamentálnych termínoch. Medzi ne na prvom mieste patrí kozmológia ako vedná oblasť zaoberajúca sa štruktúrou a vývojom vesmíru ako celku. Ide o termíny *Bianchiho kozmológia*, *Diracova kozmológia*, *Newtonova kozmológia* a ďalšie kozmológie. Ďalej medzi fundamentálne termíny patrí vesmír pomenúvajúci všetky materiálne objekty spadajúce do zorného poľa astronómie a kozmológie. Túto skupinu reprezentujú dedikačné termíny *Charlierov vesmír*; *Einsteinov vesmír*; ako aj termíny so zdvojenou dedikáciou, t. j. utvorené z privlastňovacích prídavných mien dvoch významných vedcov, napr. *Edingtonov-Mamaitrov vesmír*; *Einsteinov-de Sitterov vesmír*. Stojí za zmienku, že ekvivalentom domáceho termínu *vesmír* je prevzatý termín *kozmos*, ale ten sa v slovenských dedikačných termínoch nevžil.

Všeobecne známym stavebným prvkom vesmíru sú objekty guľového tvaru viditeľné na jasnej oblohe aj voľným okom, teda hviezdy. Aj termín *hviezda* je zo skupiny fundamentálnych termínov a aj pri ňom sa často uplatňuje dedikácia ako motivácia (motív) pomenovania: *Plaskettova hviezda*, *Tychova hviezda*, *Bidelmanova hviezda*; *Trumplerove hviezdy* (podľa Astronomickej terminológie sú to hypotetické a nereálne hviezdy, s. 182). Zdvojenú dedikáciu nachodíme v termíne *Wolfova-Rayetova hviezda*. Medzi fundamentálne astronomické termíny treba ešte zaradiť prevzatý termín *galaxia* a jeho dvojslovné domáce synonymum *hviezdna sústava*. Tu je však opačná situácia ako pri dvojici *vesmír — kozmos*, t. j. pri dedikačných termínoch sa zavádza a používa len termín *galaxia*, resp. plurál *galaxie*: *Dumblerove galaxie*, *Markarianove galaxie*, *Arpove galaxie*. Z ďalších vesmírnych objektov hodno ešte spomenúť objekty pomenované termínmi *mrak* (*Magellanove mraky*), *kométa* (*Halleyho kométa — aj kométa Halley*), *čierna diera* (*Kerrova čierna diera*, *Kerrova-Newmanova čierna diera*, *Reisnerova-Nordstromova čierna diera*). Veľkú skupinu predstavujú termíny s fundamentálnym termínom *efekt* používaným v súvislosti so svietivosťou, magnetickým žiarením a ďalšími fyzikálnymi javmi: *Razinov*, *Sabatierov*, *Purkyňov*, *Blažkov*, *Evershedov*, *Eberhardov efekt* a ďalšie.

V skúmanom súbore sú dobre zastúpené termíny, ktorých pomenovacím základom je termín používaný v sústavách mnohých spoločenských i prírodných vied, a potom najmä termíny ustálené v terminológii fyziky, matematiky a geometrie, teda vied a vedných disciplín, o ktorých poznatky sa astronómia opierala už od svojho vzniku a opiera sa podnes. Je to predovšetkým pomenovanie všeobecne platných a podstatných súvislostí medzi javmi objektívneho sveta — termín *zákon*: *Spörerov zákon*, *Kramerov zákon*, *Fechnerov zákon*, *Weberov-Fechnerov zákon* (termín so zdvojenou dedikáciou sa uvádza ako synonymum termínu *Fechnerov zákon*, čo je v terminológii ojedinelý jav), *Rayleighov-Jeansov zákon*, *Stefanov-Boltzov zákon*, *Titiusov-Bodeho zákon*, *Planckov zákon žiarenia* (pomernie zriedkavá je takáto štruktúra termínov s pomenovacím základom *zákon*), *Lanove zákony*. Hneď po tejto skupine nasledujú termíny, ktoré majú v pomenovanom základe pomenovanie schémy javu alebo predmetu slúžiacej na ich opis a skúmanie. Je to

pomenovací základ model: *Leightonov model, Babcockov model, Edingtonov model hviezd, Friedmanove modely*. S termínmi *hypotéza, teória, teoréma, postulát* sa takisto pracuje v rozličných vedách a v rozličných vedných disciplínach. Sústavu astronomických termínov dotvárajú termíny *Laplaceova hypotéza, Lagrangerova hypotéza, Helmholtzova kontrakčná teória, von Zieppelova teoréma, Penroseho-Hawkingova teoréma, Weylov postulát*. Napokon zaznamenávame termíny, ktorých pôvod treba hľadať v matematike, resp. v geometrii a fyzike: *Keplerova rovnica, Oortove rovnice, Strömbergov polomer, Hubblov polomer, Hubblova konštanta, Ptolemaiov trojuholník, Riemanov priestor*.

Kvantitatívne výraznú skupinu dedikačných termínov tvoria pomenovania prístrojov, pomôcok, nástrojov a zariadení umožňujúcich precízne a detailné sledovanie vesmírnych objektov. Sú to najmä optické prístroje, napr. *d'alekohľad (Schmidtov d'alekohľad, Wolterov d'alekohľad, Kutterov d'alekohľad, Gregoryho d'alekohľad, Cassegrainov d'alekohľad, Bakerov-Schmidtov d'alekohľad), okulár (Huygensov okulár, Herschelov helioskopický okulár), komora (Bakerova-Neumanova komora, Bakerova-Schmidtova meteorická komora), filter (Šolcov filter, Loytov filter), šošovka (Barlowova šošovka), diagram (Bottlingerov diagram, Hertzsprungerov-Russellov diagram)*. Nezvyčajná je štruktúra termínu *Butterfly diagram*. Ak v slove *Butterfly* nejde o pravopisnú chybu, t. j. ak naozaj ide o priezvisko, potom náležitá podoba tohto termínu má byť *Butterflyho diagram*. V opačnom prípade stačí kalk *motýľovitý diagram*, ktorý sa uvádza ako synonymum sporného dedikačného termínu.

Vonkajšiu formu dedikačného termínu majú termíny *Venušino zrkadlo, Síriov sprievodca, Jupiterova rodina, Saturnova rodina* a i. Dedikáciu ako motív pomenovania však spochybňuje to, že vlastné mená *Venuša, Jupiter, Sírius* nie sú priezviská, lež pomenovania vesmírnych objektov. Privlastňovacie prídavné meno tu má skôr význam akostného prídavného mena podobne ako v ustálených spojeniach *Jóbova zvesť, Pyrrhovo víťazstvo* (pozri Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 219). Istá alúzia na dedikáciu sa ukazuje v termínoch *schwarzschildovská čierna diera, euklidovský priestor, keplerovská dráha kométy* na základe toho, že prídavné mená sú utvorené od priezvisk *Schwarzschild, Kepler*, resp. od antického mena *Euklides*. Adjektívne privlastky v týchto termínoch sú však vzťahové, nie privlastňovacie prídavné mená, nemôže teda ísť o dedikáciu.

Tendencia upustiť od motivácie priezviskom, o ktorej je zmienka na začiatku, prejavuje sa aj na viacerých astronomických termínoch. Vidno to z dvojíc *Kapteynove polia — vybrané polia, Kellvinova teplota — absolútna teplota, Fechnerov zákon — psychofyzický zákon, Newtonov gravitačný zákon — gravitačný zákon, Lobačevského priestor — hyperbolický priestor, Moretonova vlna — erupčná vlna, Mügelov-Delingerov efekt — náhla ionosférická porucha* atď. Svojským náprotivkom (kvázisynonymom) dedikačných termínov sú hláskové skratky: *Fraunhoferova koróna — F koróna* (v tomto prípade je legitímnym synonymom termín *prachová koróna*), *Becklinov-Neugebauerov objekt — BNO, Seyfertove galaxie — SyG*. Kvázisynonymá sú

utvorené zo začiatkových hlások dedikačného termínu, no v niektorých prípadoch hlásková skratka s vlastným termínom nekorešponduje, napr. *Veľký Magellanov mrak* — *LMC*, *Malý Magellanov mrak* — *SMC*. V tejto skupine má osobitné postavenie dvojica *Nikolov hranol* — *nikol*. Pri jednoslovnom synonyme ide o rovnakú motiváciu (o motiváciu priezviskom), akú vidíme v názvoch merných jednotiek (porov. *Ampér* — *ampér*, *Hertz* — *hertz*, *Gauss* — *gauss* a i.). Pravda, synonymum *nikol* nie je merná jednotka, lež optická pomôcka zhotovená z dvoch pravouhlých hranolov.

Motivácia priezviskom je nahraditeľná aj v ďalších termínoch. Preskúmanie ich definície a jej prípadné rozloženie na jednotlivé výpovede logického spektra pojmu, z ktorých bola sformulovaná, prakticky vždy umožní nájsť vecne priliehavšiu motiváciu, ako je motivácia priezviskom. Napr. z definície termínu *Barlowova šošovka* (rozptylka vložená medzi objektív a okulár predlžujúca ohniskovú vzdialenosť objektívu) sa ako vecne priliehavý motív pomenovania ponúka to, že šošovka sa niekde vkladá. Z toho vychodí potenciálna podoba termínu *vkladaná šošovka* (*vložená šošovka*, resp. *vložiteľná šošovka*). V definícii termínu *Birkelandov prúd* (prúd častíc z magnetosféry do polárnej ionosféry Zeme) sa ako vhodný motív pomenovania ukazuje pohyb častíc. Pri realizácii tohto motívu potenciálna podoba termínu je *časticový prúd* alebo *prúd častíc*. Potom by však východisko definície muselo obsahovať slovo *pohyb*. Prirodzene, že rovnako sa dá postupovať aj v ostatných prípadoch. Nemožno však obísť definície, keď vhodný motív pomenovania vie vyhľadať iba špecialista (pozri napr. definície termínov *Lambertov zákon*, *Lanove zákony* atď.).

Niektoré termíny obsahujúce privlastňovacie prídavné meno utvorené z priezviska a použité ako pomenovací príznak plnia popri dedikačnej funkcii aj rozlišovaciu a identifikačnú funkciu. V plnej miere to platí o termínoch s rovnakým pomenovacím základom. Z ich definícií je zrejmé, že nejde iba o dedikáciu: predstava astronóma Charliera o vesmíre (*Charlierov vesmír*) je iná ako predstava Einsteina (*Einsteinov vesmír*), *Newtonova kozmológia* je niečo iné ako *Diracova kozmológia* (definície porov. v Astronomickej terminológii).

Štruktúra dedikačných termínov je jednoduchá, zväčša lineárna bezpredložková typu $A \leftarrow S$ (*Keplerova rovnica*; A = adjektívum, S = substantívum), potom typu $A \leftarrow A \leftarrow S$ (*Wolfova-Reylova hviezda*). Len výnimočne sa vyskytuje zložitejšia lineárna štruktúra typu $A \leftarrow A \leftarrow A \leftarrow S$ (*Landauova-Oppenheimerova-Wolkoffova medza*); takúto štruktúru majú aj termíny *vnútorný van Allenov radiačný pás*, *obrátенý Evershedov chromosférický efekt*. Tie sú výnimočné tým, že privlastňovacie prídavné meno utvorené z priezviska nie je na prvom mieste, ako to býva v absolútnej väčšine dedikačných termínov. Súvisí to s pomenovacím základom (*Evershedov efekt*) a pravidlom o ľavostrannej, resp. pravostrannej linearizácii, t. j. s pravidlom o umiestňovaní pomenovacích príznakov pred pomenovací základ alebo zaň.

Zaujímavou vlastnosťou dedikačných termínov je, že do istej miery sa z nich dá vyčítať

zásluhovosť bádateľa o rozvoj astronómie a vied, ktoré s ňou súvisia. Napr. privlastňovacie prídavné meno od priezviska *Newton* sa pripája k štyrom termínom (*ohnisko, kozmológia, ďalekohľad, gravitačný zákon*), od priezviska *Einstein* sa pripája k piatim termínom (*efekt, vesmír, veža, konštanta, rovnica pol'a*), od priezviska *Hubbl* dokonca k siedmim termínom (*čas, efekt, polomer, vzťah, zákon, konštanta, čas vesmíru*).

Dedikačné termíny sú neodmysliteľnou pevnou súčasťou astronomickej terminológie (no nielen tejto terminológie). Napriek tomu, že teória terminológie má k nim opodstatnené výhrady, odborníci sa ich nevzdávajú jednak preto, že mnohé sa zaviedli dávno a sú pevne vžitú, jednak preto, že nové sa tvoria ľahko. Z pomenovacieho hľadiska je však výhodné prítvoriť k nim synonymá motivované inak ako priezviskom. Dedikáciu treba pokladať za jeden z termínovotvorných postupov.

* V článku ponechávame zaužívané pomenovanie dedikačný termín, hoci nevyhovuje vo všetkých prípadoch, kde sa vyskytuje privlastňovacie prídavné meno od vlastného mena (priezviska) alebo privlastňovací genitív takéhoto mena. S prihliadnutím na význam lat. *dedicatio* (zasvätenie, posvätenie, venovanie), resp. *dedicare* (okrem iného znamená „zasvätiť, posvätiť, venovať“) je vhodné rezervovať ho iba na prípady typu *Dóm svätého Martina, Karlov most*, kde naozaj ide o venovanie, zasvätenie, t. j. o pomenovanie na počesť významnej osobnosti. Inú skupinu predstavujú pomenovania reálií podľa mena ich objaviteľa, konštruktéra, napr. *Galileov ďalekohľad*. Tu je vhodné zaviesť pomenovanie *autorský termín* alebo *objaviteľský termín*, ktoré sa podľa našich poznatkov zatiaľ nepoužíva.

LITERATÚRA

Astronomická terminológia. Bratislava: Slovenská spoločnosť pri SAV. 1998. 230 s.

HORECKÝ, Ján: Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. 148 s.

HORECKÝ, Ján: Cesta k modernej odbornej terminológii. In: Kultúra slova, 1999, roč. 33, č. 3, s. 169 — 172.

MASÁR, Ivan: Príručka slovenskej terminológie. Bratislava: Veda 1991. 189 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

DISKUSIE

Konflikt prípon -inec a -íneec v štandardizácii geografických názvov

IMRICH HORŇANSKÝ

1. V roku 1994 Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky skončil v podmienkach Slovenska rozsahom nezvyčajne veľký projekt štandardizácie geografických názvov — štandardizáciu geografických názvov zo Základnej mapy 1 : 10 000 z územia celého Slovenska (ďalej iba ZM 10). Územie Slovenskej republiky pokryté 2 790 mapovými listami ZM 10 obsahuje vyše 68 000 geografických názvov. Realizáciou projektu sa Slovenská republika prihlásila k cieľom, ktoré definovali konferencie OSN o štandardizácii geografických názvov: fixovať jediný spôsob písania názvu každého geografického objektu na základe národnej štandardizácie. Jednotné písanie štandardizovaných podôb geografických názvov prináša úsporu, predchádza prípadným omylom a nedorozumeniam medzi používateľmi týchto názvov, zvyšuje výchovnú, kultúrnu a spoločenskú úroveň obyvateľstva, skvalitňuje informačnú komunikáciu, prispieva k zvýšeniu národnej reprezentácie a zvyšuje medzinárodnú prestíž štátu. Množina štandardizovaných geografických názvov z územia Slovenska sa medzitým rozrástla o názvy, ktorými bol obsah ZM 10 po roku 1994 zhustený, a o názvy trigonometrických bodov na súhrnný rozsah okolo 100 000 štandardizovaných geografických názvov. Tento rozsah názvov sa postupne umiestňuje do bázy údajov umožňujúcej počítačom ovládanú prácu. V súčasnosti je v počítačovej podobe spracovaných 80 % okresných báz údajov štandardizovaných geografických názvov s počtom asi 90 000 štandardizovaných geografických názvov (porov. Geografické názvy okresu..., 1983 — 1994, a Horňanský, 1995).

2. Výsledky procesu štandardizácie a najmä jej produkt — počítačom ovládaná báza údajov štandardizovaných geografických názvov — poskytujú veľký počet podnetov teoretickej i praktickej toponomastike na vedecké skúmanie a rozsiahly materiál na rozmanité analýzy. V tomto príspevku sa chceme venovať analýze konfliktu dvojíc štandardizovaných podôb názvov typu *Chmelínec/Chmelínec*.

3. Excerpcia názvov geografických objektov tohto typu sa vykonala z väčšej časti územia Slovenskej republiky z bázy údajov asi 90 000 štandardizovaných geografických názvov. Tento rozsah zberu pramenného materiálu je už dostatočne reprezentatívnym výberom, takže výsledky analýzy možno primerane uplatniť na území celého Slovenska.

Skupina geografických názvov so zakončením *-ínec* po redukcii o dve podoby utvorené zo slovnej bázy končiacej sa na *-ín* (typ *Manín*) príponou *-ec* (derivát *Man ínec*), predstavuje skupinu iba so 4 prvkami: *Podolínec*, obec v okrese Stará Ľubovňa, *Vlkolínec*, časť obce Ružomberok, *Chmelínec*, lúka aj pole v obci Kraľovany v okrese Dolný Kubín, a *Včelínec*, les v obci Smižany v okrese Spišská Nová Ves.

Štandardizovaných podôb geografických názvov so zakončením *-ínec* sa vyexcerpovalo 243.

Niektoré z nich sú takisto utvorené zo slovnej bázy končiacej sa na *-in* (typ *klin*, resp. *Hliny*) príponou *-ec* (derivát *Klinec*, resp. *Hlinec*). Druhovú zloženú pomenovaných geografických objektov v tejto kategórii je veľmi pestré: obec, časť obce, miestna časť obce, osada, katastrálne územie, dolina, vrch, chrbát, hrebeň, vodný tok, vodná nádrž, lúka, pasienok, horáreň a trigonometrický bod. Vyexcerpovali sa názvy, z ktorých viaceré sa aj opakovane použili na pomenovanie rozmanitých geografických objektov: *Babinec*, *Barinec*, *Belinec*, *Čirinec*, *Dražinec*, *Dubinec*, *Forinec*, *Hostinec*, *Hrabinec*, *Chrcholinec*, *Kocúrinec*, *Kotlibec*, *Kovalinec*, *Kozinec*, *Kozlinec*, *Kurinec*, *Leklinec*, *Losinec*, *Málinec*, *Maštinec*, *Medvedinec*, *Ovčinec*, *Plevinec*, *Podchmelinec*, *Podkozinec*, *Rovinec*, *Sirotinec*, *Skalinec*, *Slatvinec*, *Slovinec*, *Sovinec*, *Stračinec*, *Suchinec*, *Šalfinec*, *Šikulinec*, *Včelinec*, *Vlčinec*, *Vovčinec*, *Vtáčinec*, *Zverinec*, *Žabinec*, *Žarinec* a *Žrebčinec*.

Konfrontácia obidvoch skupín štandardizovaných geografických názvov s apelatívnu slovnou zásobou v akademickom Slovníku slovenského jazyka (1959 — 1968) potvrdila okrem dvoch výnimiek vzájomný súlad propriálnej a apelatívnej slovnej zásoby a zároveň aj súlad so systémovým prvkom spisovnej slovenčiny reprezentovaným nulovou kvantitou v systémovej prípone *-inec*: *babinec*, *hostinec*, *kobylinec*, *kozinec*, *ovčinec*, *plevinec*, *sirotinec*, *vlčinec*, *vtáčinec*, *zverinec*, *žabinec*, *žrebčinec*. Dve výnimky v apelatívnej slovnej zásobe sú reprezentované slovami *kuríne* a *včelíne* (zastarané slovo) a mohli byť motivované existenciou apelatív *kurín* a *včelín*, hoci už v ďalších dvoch apelatívach je v tomto type apelatíva kvantita v procese derivácie *-ín* → *-inec* zmenená: *ovčín* → *ovčinec*, *žrebčín* → *žrebčinec*.

4. Vyexcerpované štandardizované geografické názvy preukazujú dvojaký prístup k procesu štandardizácie:

a) Na jednej strane vo väčšine prípadov v štandardizovaných geografických názvoch je aplikovaná prípona, resp. zakončenie *-inec* (243 prípadov).

b) Na druhej strane v 4 prípadoch je aplikovaná prípona *-íne*, tak sem možno zaradiť ďalšie dve podoby názvov, ktorými sú pomenované 4 geografické objekty: *Manín* → *Maníne* (vrch v obci Podmanín v okrese Považská Bystrica), *Trpín* → *Trpíne* (samota v obci Litava, samota v obci Senohrad a vodný tok v okrese Krupina).

Podobne nie celkom zreteľná je situácia i v korešpondujúcej apelatívnej slovnej zásobe, kde sa väčšinou používa systémová prípona *-inec*, ale v dvoch prípadoch sa aplikuje prípona *-íne*: *kuríne* a *včelíne* (zastarané slovo).

5. Skúmanie štandardizovaných geografických názvov tvorených zo slovnej zásoby slovo tvornou príponou *-inec/-íne* prinieslo v 4 prípadoch poznanie nezdôvodnenej aplikácie nesystémovej prípony *-íne* pri štandardizácii geografických názvov tohto slovo tvorného typu. Najmä nie je zdôvodniteľná existencia dvojíc štandardizovaných podôb *Včelinec* aj *Včelíne* aj *Chmelinec* aj *Chmelíne*. Dvojaký prístup je aj v apelatívnej spisovnej slovnej zásobe. Tento

dvojaký prístup nie je zdôvodnený a prispieva k rozkolísavaniu nielen štandardizovaných podôb geografických názvov, ale aj k rozkolísavaniu apelatívnej slovnej zásoby tohto typu. Žiada sa túto problematiku teoreticky dopracovať, nájsť systémové prvky v slovotvornom procese tohto typu a jeho výsledky uplatniť v ďalších krokoch štandardizácie geografických názvov, ako aj v reštandardizácii už štandardizovaných podôb geografických názvov.

LITERATÚRA

Geografické názvy okresu ... Geografické názvoslovné zoznamy OSN Slovenskej republiky. Bratislava: Úrad geodézie, kartografie a katastra SR 1983 — 1994.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959 — 1968. 6 zv.

Horňanský, Imrich: Druhý významný projekt štandardizácie geografického názvoslovia realizovaný. In: Kultúra slova, 1995, roč. 29, č. 2, s. 78 — 83.

Niektoré zmeny pri písaní litery y v priebehu času

GEJZA HORÁK

Nadväzujem na svoj článok v lanskom ročníku nášho časopisu *Spomienka na úpravu slovenského pravopisu v r. 1953*.

Ale najprv omrvinka z dávnej prijímacej skúšky na gymnázium v Lučenci (r. 1929). — Žičlivo dobromyseľný starší pán profesor nám pomáhal pri písaní diktátu tak, že samohlásku *i*, ktorú bolo treba písať literou *y*, vyslovoval náznakovo s odtienkom krátkej a dlhej cudzej samohlásky *ü*... A ešte: Školský názov *vybrané slová*, v ktorých samohlásku *i* treba zapisovať (prepisovať) literou *y*, nie je odborný názov (termín). — Má poslúžiť iba na odčlenenie slov, v ktorých sa má samohláska *i* zapisovať literou *y*, takzvaným *tvrdým i*.

Takisto ani názov *obojaké spoluhlásky* nezodpovedá kvalite daných hlások; má len upozorniť, že po nich vo vyňatých zoznamoch slov namiesto *i* píšeme *y*. — Uvedené názvy sú iba pomocné a v Pravidlách slovenského pravopisu (ani z roku 1953 ani v posledných z r. 2000) sa nespomínajú. Odborný ráz majú iba pomenovania *tvrdé spoluhlásky*, *mäkké spoluhlásky*. Mäkké spoluhlásky *t' — d', ň, l'; c — dz, j; č — dž, š — ž* a tvrdé všetky ostatné. So zreteľom na výslovnosť slov v základnej (pomenúvacej) podobe a v ich ohýbacích tvaroch i odvodeninách dôležité je delenie spoluhlások na znelé a neznelé; párové *b — p, d — t, d' — t', dz — c, dž — č, g — k, h — ch, v — f, z — s, ž — š* a znelé (zvučné) nepárové: *j, l — l' — l̇, m — n — ñ, r — ṙ*.

Našu pozornosť teraz zacielieme na slová, v ktorých sa po Hattalovej a Hodžovej reforme

časom vykonali zmeny pri písaní takzvaného tvrdého *i* (*y*).

Zo starších sú to *rychtár* a *obylie*. — Ukážkové príklady máme (so slovom *rychtár*) poznove z 11. zväzku Sobraných spisov Martina Kukučina (Martin 1927).

Rychtár sa zodvihol, pozrel po rozdráždenom zhromaždení. (60) — Za stolom sedí *rychtár*, dookola na laviciach boženíci (109) „Nie je to tak“, ozval sa pán *rychtár*. „Bachtár je bachtár. Kto sa raz na niečo podoberie, nech to i koná.“ (112) — Tutura dobre nezdrevenel, keď dopyčul, čo obec uzavrela. Šiel k *rychtárovi*, aby len pri starom zostalo. (105) — „Čo sa budeme tu dotazovať“, povedal *rychtár*. „Skoč po trúbu, aby už tu bola.“

Na oživenie situačný záznam. — V druhom ročníku učiteľského ústavu v Lučenci (r. 1936) sme s nebohým priateľom Quidom Matejkom našej triednej profesorke pani Božene Krhounovej (z Moravy) na hodine slovenčiny položili dobiedzavú otázku, prečo v slove *rychtár* píšeme *y*, keď je očividne prevzaté z nemčiny. Prekvapená odpovedala otázkou. „A tým písaním s mäkkým *i* máme ukazovať, že je z nemčiny?“ Potom s osobným príznakom karhavo doplnila, či naša otázka nebudaj nie je zo sympatie s Nemcami... Ale dodávam, že táto naša pani profesorka mala žičlivý vzťah ku nám, bola odborne i pedagogicky dobre pripravená a pohotovo sa naučila i rozprávala po slovensky.

Pridávam poznámku aj okolo slova *obylie*. — Jedna bratislavská stará mama (teda babka) sa mi požalovala, že neraz, keď sa vnúčik (štvrták) vráti zo školy, je u nich peklo, lebo jej muž (chlapcov dedko) nahnevane kričí, že žiačik doniesol päťorku z diktátu. Vraj i „toť včera“ sa tak stalo. Vnuk mal pod diktátom veľkú päťorku preto, lebo nenapísal *obilie* s mäkkým *i*, ale s tvrdým, *obylie*. Chlapec usedavo narietal, ale sa pred nahnevaným starým otcom i bránil, že veď on si myslel: obilie je bylina a to slovo patrí medzi vybrané.

Veru neviem, či chlapča nemalo pravdu; ktovie, či etymológia sa pri slove *obylie/obilie* nepotkla, keď predpokladá, že súvisí so slovom *byl'* a to malo kedysi význam „hojnosť“. — No nechajme v tomto prípade etymológiu bokom, ale priznajme, že tou päťorkou potrestaný a zarmútený žiak mohol by mať i pravdu. — Len dodávam, že náš platný pravopis sa dá učiť a precvičovať aj múdrejšie, a teda i úspešnejšie ako len (prepáčte) neraz osprost'ujúcimi takzvanými diktátmi, ba navyše s vyžadovaním presného poradia „vybraných“ slov.

Nedalo mi to päťorkou obil'agované slovo *obylie*. Hľadal som ho. A veruže som ho našiel v rukopisnej Kukučinovej próze *Život — ľúbosť* (pozri v časti Poznámky vo vydaní Dielo I., Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1957, s. 342 — 343). — Tu úryvok:

Popod hory tiahne sa pole s lúkami. Pred troma dňami žltlo sa tu ešte *obylie*. Tam na hodnej roli kosia štyria kosci skoro už biely jačmeň. Vidieť, ako sa biely rukáv koscov sem a tam mihá, ako odťaté *obylie* sa do riadku ku ležiacemu ukladá. Ba skoro počuť i šust! Keď ostrá kosa *obylie* od

koreňa oddelí.

Pravdaže, dnes už po úprave pravopisu v r. 1953 píšeme *richtár* a dávno predtým aj *obilie* (s tým spochybnením etymologického pohľadu naň).

A teraz uvedieme akoby opačný prípad, v ktorom bolo treba nahradiť písmeno *i* literou *y*. Do pravopisnej úpravy v r. 1953 sme písali zložené podstatné meno *žabikláč*. Pamätám sa celkom dobre, že v užšej diskusii som sa „zaslúžil“ o to, že podľa (väzobného) zloženia tohto slova *žaby + kole = žabykláč* treba jeho prvú časť ako pôvodný priamy predmet písať s literou *y* (porovnaj typ *žabykláč* a *kuryplach* s typom *miesiželezo, valibuk*). V type *valibuk* alebo *miesiželezo* prvou zložkou podstatného mena je slovesný prvok, druhým meno priameho predmetu. A tak slovo *žabykláč* po úprave pravopisu v r. 1953 píšeme podľa preverenia jeho zloženia, teda *žabykláč*.

Dalo by sa povedať, že slovom *žabykláč*, hoci len máličko pribudlo v našom pravopise v úlohe litery *y*, ale obmedzí sa to v ďalšom odseku.

Pred r. 1953 sa citoslovce *bystú (bohu)* písalo s takzvaným tvrdým *y*, ale potom v upravených Pravidlách na základe pôvodného (pravdivú výpoveď dotvrdzujúceho) — akoby prísazného slovesného výrazu *bo istú bohu* — sa ustálilo písať ho s mäkkým *i*, a to v plnom znení *bistú bohu*, ale i skrátené *bistú*. Vidíme v ňom staršiu osobnú príponu *-u* (1. os. jedn. č.). — Tu od slovesa *istiť*. Podnes ju máme v častici *reku* od slovesa *rieť* (pozri Pravidlá slovenského pravopisu z r. 2000, s. 151 a 379).

Napokon môj priamy diskusný príspevok a návrh na písanie podstatných mien *výr (sova)//vír* (pohyb) a dvoch slovies *vyť (pes vyje, zavýja)//viť (venček a zavíjať mladuchu)*. Na pomoc si priberiem podstatné mená *rys (zvieru)//rys* (výkres, črta).

Prizrieme sa na ich presný zápis v najnovších Pravidlách slovenského pravopisu z r. 2000:

rys -a D a L -ovi mn. N a A -y m. (zvieru); *rysi*

rys -u L -e m. (výkres; črta)

výr -a mn. N a A -y m. (sova)

vír -u L -e mn. -y m. (pohyb)

vyť vyje vyjú vy! nedok. (zavíjať)

viť -je -jú nedok.

Podstatné mená *rys (zvieru)//rys* (výkres, črta) sa píšu rovnako s takzvaným tvrdým *y*, ale podľa významu sa odlišujú v niektorých ohýbacích príponách a pridaním druhového prídavného mena *rysi*. — Slová *výr (sova)//vír* (pohyb) sa takisto odlišujú pri skloňovaní a napokon slovesá *vyť (pes vyje, zavýja)//viť (venček, starejšia na svadbe zavíja mladuchu)* sú tvarovo celkom rovnaké.

S touto tvarovou, ba i slovotvornou zhodou by sme mohli všetkých šesť uvedených slov písať s *i* (s jotou) *ris, vír, viť²/ris², vír², viť²* a tak ich aj abecedne zaradiť. Zo súvislosti by bolo v texte jasné, o tvar ktorého slova z uvedených slov ide. Presvedčivo na to poukazuje aj slovo *výr -a/vír -u*

a vari ešte viacej vyt/vit' (-je, -jú, zavýja/zavíja)!

Ale vychádzajme z nášho platného pravopisu v školskej praxi. Na otázku kedy slová výr/vír píšeme s mäkkým *i*, žiaci by uvádzali výpisky z vlastného čítania. A popri takejto otázke by učiteľ mohol pridať (akoby „chyták“) otázku, či aj slovo *rys* píšeme dakedy s mäkkým *i*... A tu by potom bolo namieste upozorniť, že raz sa významový rozdiel v pravopise uplatní, inokedy nie! Veru aj náš človek [zaratujúc i staršieho učiteľa], ktorý sa z odbornej stránky slovenčinou nezapodieva, pri otázke písania uvedených slov by sa zháčil, podistým i poplietol.

Nastolil som tu zasa iba neveľkú, čiastkovú zmenu nášho pravopisu, no podľa mojich pedagogických skúseností aj toto žiakom zaváži a hádam pomôže aj pri úvahách o našom platnom pravopise vôbec.

Niekoľko náznakových poukazov na okolnosti reformy pravopisu 1851 — 1852

a) Hodžova a Hattalova reforma vniesla do nášho pravopisu historicko-etymologický princíp, ktorý dakedy aj pokrívka. Zavázila tu najmä odborná autorita neskoršieho pražského pána profesora Martina Hattalu.

b) Ľudovít Štúr pri návrhu na reformu predvídavo neprotestoval, lebo si uvedomoval, že by jej odmietnutím podkopal možnosť zaradiť slovenčinu medzi samostatné slovanské jazyky. Mlčal i preto, lebo sa mýlil pri frekvencii a funkcii spoluhlásky *l'*, ale i pri zemepisnom rozšírení hlásky *ä*. V tomto sa rozchádzal nielen s Hodžom, ale i Bernolákom. Pri písaní *y* (ypsilonu), „tvrdého“ *i*, rešpektoval výskyt takejto hlásky a litery v iných slovanských jazykoch a príkru hrozbu, aby spisovná slovenčina (podľa Jána Kollára) nepáchla bačovčinou...

Aj v tom je výsostné postavenie Ľudovíta Štúra, verného nástupcu Antona Bernoláka.

c) Dôležitejšie je, že aj na základe veľkorysej uvážlivosti Jána Hollého stredoslovenčina sa prijala za základ spisovnej slovenčiny.

V tak trocha pristretom úmysle pridávam krátky text z Kukučínovej novely *Mladé letá* v prepise podľa trvalo odmietanej reformy nášho pravopisu.

Bolo to začiatkom februára. Páni profesori, ináč učbári, vidávali polročné visvedčeňia. Mládež višších tried usporadovala každy rok niekoľko d'ivad'elných predstaveňí. Obecenstvo t'rieskalo, kím všetci ochotňíci ňevistúpiľi radom na javisko. — Školská práca pretrhnutá polročnými skúškami a jatkovským d'ivadlom t'iekla riadnim koritom. Začali sa polročné prázdňini. Petrik rovno bežal na svoj bit. Na dvore vid'el vozík, pri ňom uviazané vipriahnuté koňe host'ili sa pri korítku.

Poznámka. — Nebohý náš priateľ Milan Urbančok v čase úvah o reforme nášho pravopisu pred r. 1953 pripravoval štatistické porovnanie nášho návratného pravopisu s českým pravopisom.

Zistil, že náš starší, pôvodný, by mal menej diakritických značiek ako platný český pravopis. Bral pritom do úvahy aj prepisovanie litery *ô* ako *uo* (*muoj, kuoš*) a náhradu samohlásky *ä* samohláskou *e* (*meso, pameť, peť*) a v porovnaní s českým pravopisom prestížnu výstrahu „Aby sme v hanbe neostali!“ — Týkalo sa to najmä písania *y*, dôsledného vyznačovania mäkkosti spoluhlások *d'* — *t'*, *ň*, *l'* a náhrady exkluzívneho písmena *ô* dvojpísmenovým *uo*, paralelným s písaním dvojhlások *ia*, *ie*, *iu*.

LITERATÚRA

HOLUB, J. — KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství učebnic 1953, s. 82 a 250.

HORÁK, Gejza: Reforma, a či úprava? In: Slovenská reč, 1965, roč. 30, č. 3, s. 129 — 137.

HORÁK, Gejza: Ako vyslovujeme *y*. In: Slovo o slove. Martin: Matica slovenská 1999, s. 26.

HORÁK, Gejza: Spomienka na úpravu slovenského pravopisu v r. 1953. In: Kultúra slova, 2001, roč. 35, č. 6, s. 336 — 341

KAČALA, Ján: Fonematický a historicko-etymologický princíp vo vývine slovenskej pravopisnej sústavy. In: Kultúra slova, 2000, roč. 34, č. 6, s. 329 — 336.

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

Ťava — velblúd, velbludorys

Slovo *velbludorys* sa objavilo v niektorých stredovekých slovníkoch, ako napr. v Kamaldulskom slovníku: *panthera confusa camelo: welbludorys* (dokonca aj *ovis fera: welbludorys*). Autor tento výraz pravdepodobne prevzal z poľského viacjazyčného slovníka od G. Cnapia, do ktorého sa dostal ako poľský ekvivalent. *Velbludorys* však neoznačuje ťavu (v súčasnej češtine *velbloud*), ako by sa na prvý pohľad mohlo zdať, ba ani dravého rysa ostrovida. Niektoré staršie poľské ľudové etymologické výklady absurdne vysvetľujú, že dokonca ide o tvora, ktorý vznikol krížením obidvoch spomenutých zvierat, napr.: *z wielbłądnica gdy ś. łączy ryś, to stąd pochodzą wielbłądorysie* (J. K. Haur, Słownik języka polskiego, 1919).

Vysvetlenie nájdeme v odbornej zoolologickej terminológii, ktorá odhaľuje *velbludorysa* ako *žirafu škvrnitú* (*Giraffa camelopardalis*). Ťava sa ukrýva aj v latinskom druhovom názve *camelopardalis*, keďže latinský výraz pre ťavu je *camelus*. Do latinčiny sa dostal z gréckeho jazyka (*kamēlos*), v ktorom takisto pomenúval ťavu. Z latinčiny sa preniesol aj do iných jazykov, napr. do angličtiny *camel*, v nemčine *Kamel* je konkrétnejšie ťava dvojhrbá. Spoločným znakom ťavy a

žirafy je, že patria medzi párnokopytníky. Druhá časť *-rys* zloženého slova *velbludo-rys* nemusí priamo poukazovať na dravého rysa ostrovida, ktorý sa vyskytuje aj v našich oblastiach. V slovenčine má slovo *rys* aj významy „črta, znak a obrisy, kontúry“, podobne napr. v poľštine má slovo *rys* aj výklad „lína, čiara“. Môže to poukazovať na charakteristické biele línie a červenkavohnedé škvrny na koži žirafy. Škvritosťou tela a počtom rožkov sa rozlišujú jednotlivé geografické rasy žiráf. Podobnú škvritú štruktúru farby kože majú aj šelmy, ako leopard, gepard a rys ostrovid. Druhá časť latinského druhového názvu žirafy *pardalis*, ktorá je gréckeho pôvodu, takisto poukazuje na leoparda škvrnitého (*Panthera pardus*, predtým *Felis pardus*). Leopard má veľa čiernych škvŕn, ktoré môžu byť plné alebo len obrúčkovité. Žirafy žijú v Afrike, ale pomenovanie *žirafa* je arabského pôvodu. Dalo by sa vysvetliť ako „ten, čo veľmi rýchlo kráča“. Krok žirafy meria až 4,5 metra, takže keby človek chcel s ňou udržať tempo, musí bežať.

Staročeské slovo *velblúd*, ktoré pomenúvalo aj slona, do staroslovienciny (*velblūdъ*) sa dostalo z germánskeho *ulbandus*, ktoré je z germánskeho slova z významom rln. Názvy cudzokrajných zvierat sa zvyčajne zamieňali. Ludoví etymologickí výklad tvrdí, že slovo *velbloud* vzniklo zo slov *velъ* (velik) a *blūditi* (*blouditi*, 精). V poľštine je tiež *wielbląd*, po starorusky *velьbudъ*, dnes po rusky, ukrajinsky a bulharsky *verblj*, po slovinsky *velblod*, po hornolužcky *wjelblud* (Machek, 1957). Podoba *velbl* bola aj v našich historických písomnostiach pomerne frekventovaná: *welblaud nosij kupce y z kaupectwjm (towardem gehu)* (OP 1685); *hrbat zagiste welblud na misto wozu gest* (KoA 17. st.); *sultan tolko zlata skriteho ma, kolko sto tawy aneb welbludy mohly by zanesti* (KrP 1760); *(mn) welbludi od nkladu radostne wiprostili* (VP 1764); *kráľowna Saba mnohe statkj wlozila na welbludu* (Kz 18. st.). Od slova *velbl* sa tvorili aj adjektíva *velbludny* a *velbludov*: *camelinus: welbludowy, welbludny* (KS 1763). Mladšie sa nazývala *velbludnica* alebo *jalovica welbludna*: *camelitis: welbludnica aneb galowica welbludn* (KS 1763). Pastier tavi bol *velbludnik: camelarius: plyn tyr welbludw aneb welbludnj* (KS 1763). Zo slova *velbl* vzniklo dokonca aj prmeno, neradnôprezývka, ktoré dopĺňala krstné meno: *ssternaczty Kowal Hundermarsky, patnacztty Ssarbar Steca, ssestnacztty Welblud Ywan* (Ihľany 1575). Najväčší počet nálezov dokladov na slovo *velblud*, *velblud* je z východného Slovenska: *taki je tlusti njag welblud* (Petrovany); *nigda nič nepovi, taki jak ten welblud* (Okuhle); *taki veľki vyros, jag dajadan welblud* (Humennô); *taki si jak ten welblud* (Torysa). K veľbludovi prirovnávali niekoho, kto bol veľký, teda vysoký, tlstý alebo kto bol mlčanlivý.

Známy je biblický frazeologizmus o nedostupnosti posmrtnej odmeny v nebi pre bohatých: *snaže gest welbludu skrze ussy gehly progiti, nežli bohatému wgiti do kralowstwy nebeského* (SK 1697); *snadneg gest welbludu skrze dyru gihly pregiti, nežli bohatému wgiti do kralowstwy nebeskeho* (PP 1734); *snadnegssý gest welbludu skrze gehelnj ucho progiti, nežli bohatému wegiti do kralowstwy božjho* (MPS 1777); *snaže gest zagiste welbludu progiti skrze gehelni dirku, nežly bohatému wgiti do kralowstwy nebeskeho* (CS 18. st). Rada, že silnejšiemu sa ťažko odporuje,

skrýva sa v ďalšom frazeologizme: *nedobre se komarowj protiwitj welbludowy* (Horné Záturčie 1609). V češtine je okrem iných známy aj frazeologizmus o prehánaní, zveličovaní *nedělej z komára velblouda*, pričom na Slovensku *robíme z komára somára*.

Podobu *velblúd* popri slove *ťava* nájdeme aj v Bernolákovom viacjazyčnom slovníku (1827), pričom autor okrem významu *ťava* — zvieratá uvádza aj ďalšie významy, napr. rastlina kotvičník zemný (*Tribulus terrestris*), nazývaná v Bernolákovom slovníku aj *kotwica*, *wodňí orech*, alebo ďalší význam *kotwení powraz*. V kartotéke zo štúrovského obdobia takisto nájdeme obidve slová *velblúd* (ale s *l'* — *vel'blúd*) i *ťava*. Kálal v Slovenskom slovníku z literatúry aj nárečí (1923) uvádza len heslo *ťava* (*ťavar*, *ťaví*) a *velbúd* (*velbloudár*, *velbloudí*) len ako český ekvivalent.

Slovo *velbloud* má v českom jazyku ďalšie významy. Už archaický význam je „vodné koleso s nádržkami na vodu“, ktoré slúžilo na zavlažovanie lúk. Čeština má aj slovo *velbloud* s pejoratívnym významom *hlupák*, ktoré sa dodnes používa. Nemá so zvierat'om nič spoločné, jeho význam sa skrýva v druhej časti slova *bloud* (Kott, 1893), takže by sme ho mohli pokladať za homonymum.

Slovenské pomenovanie *ťava* je prevzaté z maďarčiny, z maďarského slova *teve*. Poznáme dva druhy tiav, *ťava dvojhrbá* (*Camelus bactrianus*) sa chová od Číny po Turkestan a *ťava jednohrbá* (*Camelus dromedarius*), ktorá je známa z Arábie a Egypta. Využívajú sa na prepravu nákladov, pretože unesú náklad, ktorý sa vyrovná ich hmotnosti. Dobré znášajú horúčavy, aj mrazy. Ľudia využívajú aj *ťavie* mlieko, mäso, vlnu a vysušený trus môže slúžiť ako palivo. Dnes okrem malých zvyškov divo žijúcich stád sú *ťavy* domácimi zvieratami. K nám sa *ťava* ako zvieratá mohla dostať počas tureckých vpádov, ale názov je známy už z Biblie.

V historických textoch sa pomenovania *ťava* a *velblúd* používali paralelne, dokonca niekedy aj v jednom diele (napr. KrP): *nebo hrbata tawa mjsto woza gest k donessenj težkjch wecy ginam* (KoB 1666); *w gednom krdeli aneb hromade owce, woly, osli a tawy* (MS 1749); *sultan tolko zlata skriteho ma, kolko sto tawy aneb welbludy mohly by zanesti* (KrP 1790); *wykláda s. Gregor, že oděw mal ze srstj ťawy* (WP 1768). Prídavné meno malo tvar *ťevový*: *chrbetná jěj kost' bila d'ivně na spůsob ťevového hrbca skrivená* (BR 1785); *gá ani pása ani rewerendi z hodbáwú, s ťewowég a newím gakég srst'i nekladěm* (BPr 1787). Podobná situácia ostala aj v nárečiach: *mám tuna aj takí obrášteck — tavu na púšti* (Valaská Belá); *že sa tam na čavách nosá, vraveli* (Veľké Rovné); *no al'e še prehino jak ťava* (Richvald); *len sa pohrbí jak taká tava a už ide* (Lukáčovce). Slovo *ťava* má aj expresívny význam, keď funguje ako pejoratívna nadávka: *ti ťavo ťavovská!* (Brodské); *ti čavo jedna, jak si to spraviua?!* (Stupava); *tá ťava sprostá, nič nevie* (Bánovce nad Bebravou); *ty čavo jedna!* (Skalica).

Na označenie jednohrbej *ťavy* sa používalo aj pomenovanie *dromedár* alebo *dromedáriuš* (z latinského *dromedarius*): *kralowe z gegich dromedarmy* (Le 1730); *welbludy pro weliku rjchlost dromedariussy se nazjwagi* (VP 1764). Latinský termín *dromedarius* je z gréckeho slova *dromas*,

ktoré malo význam „bežiaci“ alebo „to, čo beží“. Prenesene sa slovo *dromedár* používa ako nadávka: *dromedár jeruzalemský* (Slovník slovenského jazyka 1959).

Vráťme sa k výrazu *velbludorys*, ktorý bol veľmi zriedkavým pomenovaním pre žirafu. *Velblúd* je slovo praslovanského pôvodu, ktoré dodnes ostalo v iných slovanských jazykoch. Podľa dokladov z historických textov a slovníkov sa pomerne často používalo aj na Slovensku a podľa dokladov z nárečovej kartotéky by sa dalo povedať, že na východnom Slovensku sa stále používa, aj keď sa pokladá už za knižné a zastarané. Na strednom a západnom Slovensku v nárečiach uprednostňujú podobu *t'ava* a v súčasnosti sa uprednostňuje aj v spisovnom jazyku. Pomenovanie *dromedár* vo význame „jednohrbá t'ava“ sa dodnes používa ako spisovné (Krátky slovník slovenského jazyka, 1997), aj keď v Slovníku slovenského jazyka I. z roku 1959 sa hodnotí ako hovorové.

Iveta Valentová

LITERATÚRA A PRAMENE

BERNOLÁK, Anton: Slowár Slowenský, Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherský. Budae: 1825 — 1827.

CNAPIUS, Georgius: Theseurus latino-polono-germanicus. Varsaviae: Leopoli et Dresdae 1780. 1051 s.

Historická a nárečová kartotéka Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.

Historický slovník slovenského jazyka. I. red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991. 536 s.

KÁLAL, Karol — KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. (Slovensko-český diferenciálny.) Banská Bystrica: vlastným nákladom 1923. 1012 + 104 s.

KALROWICZ, Jan — KRYŇSKI, Adam — NIEDŹWIEDZKI, Władysław: Słownik języka polskiego. Tom siódmy. Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy 1919. 1161 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Bratislava: Veda 1997. 949 s.

KOTT, František: Česko-německý slovník. 7. díl. Praha: Knihtiskárna Františka Šimáčka 1893. 1401 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1957. 627 s.

MAJEWSKI, Erazm: Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich. Słownik łacińsko-polski. Tom II. Warszawa: nakładem autora 1894. 889 s.

Slovník slovenského jazyka I., V. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959, 1965. 815 s., 848 s.

SMIEŠKOVÁ, Eelena: Malý frazeologický slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 296 s.

Svet živočíšnej ríše. Martin: Osveta 1964. 608 s.

Školská encyklopédia. Cicavce. Bratislava: Vydavateľstvo Slovart 1998. 127 s.

SKRATKY

BPr — Bajza, J. I.: Práwo o žiwenj faráruw. B. m. t. 1787. 6, 120 s.

BR — Bajza, J. I.: René mláďenca príhodi a skusenost'i. Bratislava: J. M. Landerer 1785. I. 343, 7 s.; II. 288 s.

CS — Conciones Slavico-Bohemicae. 18. st. 992 s. Rkp. v Budapešti (OszK), sign. Quart. Slav. 10.

Káz — (Rukopisná zbierka kázni.) 18. st. 404 s. Rkp. v SNM v Bratislave, sign. 32751.

KoB — KOMENSKÝ, J. A.: Ianua linguae latinae reserata aurea sive seminarium linguae latinae et scientiarum omnium. Levoča: L. Brewer 1649. (Slovenský preklad F. Bulovský z r. 1666). 503 s. Rkp. v LAMS v Martine, sing. B 529.

KrP — Krátke poznamenámi sweta, ta gest: Malý spis kragén, mést, wód. Áno y národuw rozličných. 1759 — 1760. 294 s. Rkp. v OszK v Budapešti, sign. Quart. Slav. 37.

KS — (Kamaldulský slovník.) Syllabus dictionarij latino-slavonicum, 1763. 948 s. Rkp. V Univ. Knížnici v Budapešti, sign. H 64.

Le — Lekcionár. (Preklady zo Starého a Nového zákona, homílie, rozjímania a žiwoty a žiwoty svätých.) 1730. 1006 s. Rkp. V MTAK v Budapešti, sing. Egyh. És Bölcz. 2,47. — (Lekcionár.), 18. st. Bez titulnej strany a zakončenia, tlač) 310 s. V súkr. vlastníctve.

MPS — MOTT, H.: Spráwa duchownj na pěti slowách rádu serafinského gruntowne založená,... (Z lat. preložil A. Presl.) Skalica: J. A. Sskarnycel 1777. 15, 585, 16 s.

MS — MOKOŠ, D.: Sermones pro festo B. Virginis Mariae Immaculatae. 1749. 142 s. Rkp. v OszK v Budapešti, sign. Quart. Slav. 66. — Sermones panegyrico-morales. 1758. 566 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.

PP — PÁZMÁNY, P.: Kv prawde wodyci predchvdce, kterého zepsal a w uherskem gazyku dwakrát witlačyti dak. nagprw leta Páne 1613, po druhe 1612 Peter Pazmáňy. Na obecnu slowenčinu obraceni od gedneho kneza z Towarizstwa Gežjssoweho. 1734. 1111 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. A 79

SK — SMRTNÍK, B.: Kusst dobre vmriti aneb Sskola duchowny,... Trnava: Univ. tlač. 1697. 11, 401 s.

VP — Vitae patrum aneb Žiwoti otců, to gest Spisowánj... (Lechnica) 1764. I. zv. 1326 s.; 2. zv. 1362 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. A 25 a-b.

WP — ILLÝSS, A.: Prjklad žiwota krestianského zrcadlo, to gest Žiwot swatých (Z maďarčiny preložil J. Valašík.) Trnava: Univ. tlač. 1768 1060 s.

ROZLIČNOSTI

Limitár — kto je to?

Odpoveď dáva športová publicistika v tlači aj v elektronických médiách. Tam sa s neologizmom *limitár* stretáme pri sledovaní správ o ľahkoatletických, plaveckých a ďalších športových súťažiach. Na medzinárodné športové podujatia, ako sú majstrovstvá sveta, majstrovstvá Európy a iné akcie, môžu národné športové zväzy poslať iba takých pretekárov, ktorí splnili časové, výškové, diaľkové atď. limity predpísané pravidlami konkrétnej súťaže. Iba športovec, ktorý splní požadovaný limit, má nárok zúčastniť sa na súťaži. Ten, kto limit splní, nazýva sa *limitár*; presnejšie tak ho volajú športovní publicisti.

Pomenovacia štruktúra tohto neologizmu je prehľadná a ako vo všetkých nových slovách a termínoch dvojčlenná. Tvorí ju prípona *-ár* ako pomenovací základ a slovo *limit* ako pomenovací príznak. Pokiaľ ide o slovotvorný typ, uplatňuje sa tu jeden z najproduktívnejších typov, t. j. typ podstatné meno (*limit*) + prípona (*-ár*).

Prípona *-ár/-iar/-ar* je v spisovnej slovenčine azda najproduktívnejší slovotvorný prostriedok používaný na tvorenie slov, termínov, názvov v najrozličnejších oblastiach, najmä v profesionálnych komunikačných sférach. Aj v oblasti športu (v atletike, v plávaní atď.) má veľmi výrazné zastúpenie, ako ukazujú názvy *výškar*, *diaľkar*, *osemstovkár*, *tisícpäťstovkár*, *guliar*, *kladivár*, *oštepár*, *znakár*, *krauliar*, *prsiar*, *motýľkar*, *lyžiar*, *voľnoštýliar* atď. Zväčša vznikli univerbizáciou (vrhač gule — *guliar*; skokan do diaľky — *diaľkar*). Motivujúcim prvkom a zároveň odvodzovacím základom býva pomenovanie veci alebo činnosti, ktorou sa konkrétna osoba zaoberá. Pravda, pri univerbizácii často býva motivujúcim prvkom (východiskovou parafrázou) nákladnejšie slovné spojenie, napr.: *osoba plávajúca na prsiach* — *prsiar*; *pretekár v združených pretekoch* — *združenár*. Aj nové slovo *limitár* patrí do skupiny tých nových názvov osôb, na ktorých pozadí stojí zložitejšie slovné spojenie — spojenie *športovec, ktorý splnil požadovaný limit*. Slovo *limit* vzhľadom na význam uvedený v Krátkom slovníku slovenského jazyka („horná al. dolná hranica množstva, procesu ap., **určená medza**“ — zvýraznil I. M.), ale najmä v Slovníku cudzích slov od Márie Ivanovej-Šalingovej a Zuzany Maníkovej z roku 1979 („šport. výkon, predpísaný na dosiahnutie určitej kvalifikácie“) má všetky predpoklady byť motivujúcim východiskom nového názvu osoby potrebného v športovej publicistike a výhľadovo aj v oficiálnej športovej terminológii.

K odobrenému slovu *limitár* sa žiada doplniť niektoré relevantné poznatky. Predovšetkým to, že univerbizovaná slovná jednotka nevzniká iba zo spojenia slov s motivujúcim prívlastkovým

skladom (model *zasadacia miestnosť* — *zasadačka*, *fyzická kondícia* — *fyzička*), ale že v novšom období býva oveľa častejšie motivujúcim východiskom zložitejšie, ba aj dosť zložitú spojenie slov. Ďalej, že univerbizované jednotky zväčša prechádzajú — povedané napodobeninou jazyka športovej publicistiky — sitom stylistickej kvalifikácie. Zo začiatku sa pociťujú ako príznakové — hovorové alebo aj slangové. Na štatút štýlovej bezpríznakovosti zvyčajne čakajú dlhší čas a niektoré slangové prostriedky sa spisovnými nestanú nikdy a rovnako ani hovorové bezpríznakovými (napr. univerbizované *deckár* z pôvodného *detský lekár*). V daktorých prípadoch sa štádium hovorovosti skrúti a univerbizovaná jednotka sa pomerne rýchlo stane bezpríznakovým slovom. Je to vtedy, keď ako jeho náprotivok nejestvuje pružné dvojslovné spojenie, ale iba nákladný opis ako v našom prípade. Práve preto je predpoklad, že slovo *limitár* opúšťa štádium hovorovosti veľmi rýchlo. Zatiaľ ho nezaznamenávajú ani Pravidlá slovenského pravopisu, ani Krátky slovník slovenského jazyka. Je veľmi pravdepodobné, že do ďalšieho vydania slovníka sa už dostane a uvedie sa tam bez stylistického kvalifikátora.

Ivan Masár

SPRÁVY A POSUDKY

Chvála slovenského jazyka podľa Štefana Moravčíka

[MORAVČÍK, Štefan: Slovenský spev vtákov. Bratislava — Martin: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov — Vydavateľstvo Matice slovenskej 2001. 208 s.]

Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov v Bratislave a Vydavateľstvo Matice slovenskej v Martine vydali spoločne knižku textov na chválu slovenčiny, ktorej jej zostavovateľ Štefan Moravčík dal názov *Slovenský spev vtákov*. Antológia nadväzuje svojím spôsobom na zborník *Chvála slovenčiny*, ktorý v r. 1998 takisto vydali vedno obidve vydavateľstvá. Kým však knižka spred štyroch rokov sa sústredila skôr na zozbieranie dokumentov a vyznaní o slovenčine (jej zostavovateľ P. Hudík jej aj dal podtitul *Dokumenty, svedectvá a vyznania*), Moravčíkovo vydanie podľa očakávania kladie dôraz viac na samotné texty rozličných slovenských básnikov a spisovateľov z rôznych časových období, čiže na to, čo dokáže slovenčina a čo dokážu majstri slova, jej hraví a tvoriví používatelia, keď „preskočí iskra“.

Keďže zostavovateľom knihy je taký známy mág jazyka, eskamotér slova a neprekonateľný jazykový „šantivec“, akým je Štefan Moravčík s jeho, ako sa to už neraz konštatovalo, „gejírmí nápadov“ a s jeho „ohňostrojom slov“, nie je nič neočakávané, že taká je aj celá kniha. Kým prvá Hudíkova publikácia si dávala zväčša záležať na vážnom a dôstojnom tóne a slávnostných

akordoch, knižka Š. Moravčika je radostná, ihravá či miestami až „rozchichotaná“. Nájde tu úžasné rýmovačky-cifrovačky, múdre ľudové príslovia v ich klasickej i aktualizovanej podobe, jazykové prekrúcačky i prekáračky „zvukorebriny“ i „snovidiny“, recesizmy i rôzne „okotešinky“, príklady na „zaumnizmy“ a nezabudlo sa ani na palindromy, akrostichy, súzvučky, prešmyčky, vtipné kalambúry a slovné hry, optické básničky, kaligramy a ideogramy. Autor ponúka čitateľom, malým i veľkým, na potešenie aj nárečové bohatstvo zo všetkých troch tretín Slovenska. Nepohrdne pritom ani nadávkami a prekáračkami, lebo aj v nich sa prejavuje genius loci, hoci v tomto smere sa zdá, akoby majstrami vynachádzavosti v tejto oblasti boli len Západoslávci a Východoslávci. Stačí si však nalistovať príslušné strany venované nadávkam v starej *Sbierke slovenských porekadiel a jim podružných viet*, ktoré zozbieral a usporiadal náš Pavol Dobšínský (vyšla vo Viedni r. 1870, nové vydanie *Slovenské obyčaje, povery a čary* sa objavilo v r. 1993 v bratislavskom vydavateľstve Pictus), a hneď je jasné, že ani Stredoslávci v ničom nezaostávajú za svojimi západnými a východnými susedmi.

Autorom mnohých z uvedených jazykových hier a „okotešiniiek“ je sám zostavovateľ, ktorému sa, ako je známe, často aj ináč iba s veľkým úsilím darí vysloviť typickú školskú vetu. Hneď sa mu do každej z nich dostávajú čertíky samopaše a hravosti. Je preto celkom pochopiteľné, že aj do spolku pri zostavovaní tohto slovenského jazykovo-piesňového albumu si vzal takých autorov, ktorí majú vysoko vyvinutý zmysel pre hru s jazykom, nikdy ich neopúšťa potešenie z jazykových „vymýšľancov“, prípadne sa zaujímavo vyslovili aj o samom jazyku. Okrem Š. Moravčika a anonymnej tvorby našli tu autorské zastúpenie D. Hevier, L. Feldek, V. Mihálik, J. I. Bajza, S. B. Hroboň (z tohto autora by azda stačilo o jeden šafran menej), P. O. Hviezdoslav, M. Ferko, J. Pavlovič, F. Strauss, P. Gregor a iní. Z vtipných bonmotov vyberme niečo na ilustráciu aspoň z tvorby posledne menovaného Petra Gregora: „V jazyku existujú pravidlá a výnimky z pravidiel. Výnimky pravidiel nepotvrdzujú, robia ich však znesiteľnejšími“. Alebo hoci tento: „Kto má radšej cudzí jazyk ako vlastný, nemusí byť hnusný renegát — môže byť i vášnivý milenec“.

Knižku Štefana Moravčika venovanú velebeniu jazyka, ktorej pôsobivosť umocňuje grafická úprava a obálka P. Blaža a ilustrácie D. Moravčíkovej, odporúčame rovnako deťom i dospelým čitateľom. Prídu si v nej nepochybne na svoje všetci hraví hráči, ktorí majú zmysel pre vtipné vylomeniny, všetci pozitívne naladení čitatelia, ktorí neberú vždy ani jazyk len ako „sviatosť oltárnu“, ale aj ako milého a dôverne známeho priateľa, s ktorým si môžu užiť aj veľa veselosti, zábavy, figľov i šibalstiev, a napokon aj tí, ktorí si zvykli držať skôr vážnu pózu, ale vedia oceniť vydarené kúsiky iných figliarov a eskamotérov. Štefan Moravčík vzdal týmto hold slovenskému jazyku sebe vlastným spôsobom bez pátosu a s viditeľným pôžitkom. Som presvedčený, že prinesie potechu všetkým čitateľom súcim na slovo.

Slavomír Ondrejovič

Príručka výslovnosti a skloňovania severských vlastných mien v češtine

[ZEMAN, Jiří: Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině 2. (Severská osobní jména.) Hradec Králové: Gaudeamus 2000. 178. s.]

V čase informačnej explózie k nám denne prenikajú popri hlavnom prúde kultúrno-spoločenských reálií anglofónneho sveta aj reálie iných etnických a jazykových spoločenstiev. Slová cudzieho pôvodu nám môžu niekedy spôsobovať problémy s porozumením, identifikáciou grafickej a zvukovej podoby výrazov a s ich výslovnosťou. Možno zároveň konštatovať, že najproblematickejšou skupinou pri určovaní výslovnosti sú vlastné osobné mená, pretože tie sa v cieľovom jazyku často neadaptujú a navyše ich výslovnosť aj v pôvodnom jazyku zavše závisí od rodinného úzu. Preto treba privítať každú prácu z pera odborníkov venovanú tejto problematike. Takouto publikáciou je monografia českého autora Jiřího Zemana, ktorá spracúva českú i počeštenú výslovnosť a skloňovanie osobných mien zo severských jazykov (z dánčiny, faerčiny, fínčiny, islandčiny, nórciny a zo švédčiny). J. Zeman nadväzuje na obdobnú príručku *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině 1. (Anglická osobní jména.)*, kde sa so spoluautorom J. Kučerom (už nebohým) venovali výslovnosti a skloňovaniu britských osobných mien (o tejto publikácii referoval S. Ondrejovič v časopise *Kultúra slova*, 1998, roč. 32, č. 4, s. 238 — 240). Sám autor na ňu v úvode recenzovanej publikácie odkazuje, pretože obsahuje pasáže, v ktorých sa uvažuje o niektorých všeobecnejších problémoch výslovnosti cudzích osobných mien.

Cieľom práce, ako hovorí autor, nebolo vypracovať všeobecné pravidlá výslovnosti, ale spracovať väčšinový úzus výslovnosti prestížnych hovoriacich, za ktorých sa tu považujú pracovníci médií. Nejde však o záznam všetkých (často individuálnych) variantov výslovnosti. Pri určovaní výslovnostných zákonitostí sa prihliadalo na frekvenciu jednotlivých zaznamenaných variantov, ako aj na výslovnosť osobných mien športovcov v prejavoch športových redaktorov, osobných mien politikov v prejavoch hlásateľov správ, redaktorov a zahraničných spravodajcov. Takto zaznamenaná výslovnosť sa porovnáva s výslovnosťou, ako ju prezentujú doterajšie slovníky, encyklopédie, učebnice alebo špeciálne práce venované severským literatúram. Príručka predstavuje skutočný stav výslovnosti severských vlastných mien v českom prostredí, aký sa ustálil v mediálnej komunikačnej sfére a zaznamenáva aj rozličné odchýlky od pravidiel uvedených v lexikografických prácach. Skloňovacie tvary privlastňovacích prídavných mien a prechýlených podôb vlastných mien autor zisťoval excerpciou z novín, časopisov a beletrie. Jednotlivé tvary porovnáva s ich používaním v publikáciách o severských literatúrach.

Jadro knihy tvorí šesť samostatných kapitol venovaných jednotlivým severským jazykom. Každá kapitola má dve časti. Prvá časť poskytuje prehľad výslovnosti tak, ako ju prezentujú

vybrané české příručky. Autor ich konfrontuje a poukazuje na rozdiely v riešeniach v jednotlivých príručkách. Na základe rozboru konkrétneho materiálu potom opisuje súčasný stav výslovnosti osobných mien a ich zaradovanie do českého skloňovacieho systému. Poukazuje aj na odlišnosť medzi úzom a pravidlami odporúčanými kodifikačnými príučkami, resp. výslovnosťou vo východiskovom jazyku.

Druhú časť publikácie tvorí abecedný zoznam mien predstaviteľov severských literatúr. Okrem krstných mien a priezvisk sa uvádza aj žánrové zaradenie jednotlivých literátov, dátum narodenia a smrti. Tieto údaje sa dopĺňajú ešte o pravopisný a výslovnostný tvar genitívu príslušného mena a privlastňovacieho prídavného mena. Genitívne tvary a privlastňovacie prídavné mená, ako aj ich výslovnostné podoby sa uvádzajú aj pri krstných menách.

V závere príručky sa zovšeobecňujú hlavné zásady, ktoré sa uplatňujú pri skloňovaní severských vlastných mien v českom jazykovom prostredí. V tejto časti sa vymedzujú aj niektoré tendencie, ktoré sa prejavujú pri skloňovaní cudzích vlastných mien.

Autor pripúšťa, že niektoré zjednodušenia v rámci súčasného mediálneho úzu môžu vyvolať nespokojnosť u jednotlivcov, ktorí ovládajú výslovnostné pravidlá severských jazykov. Pripomienky očakáva aj k spôsobu prechýľovania ženských priezvisk, najmä pri islandských ženských priezviskách. Keďže ide o patronymiká zložené z krstného mena otca a časti *dóttir* [douchtir] (po slovensky *dcéra*), nemožno jednoznačne uplatniť pravidlá o tvorení ženských priezvisk prechýlením tých mužských priezvisk, ktoré majú formu podstatného mena. Autor uvádza všetky spôsoby, akými sa autori v českých textoch vyrovnávajú s daným problémom. Vo väčšine publicistických textov sa tieto osobné mená prechýľujú príponou *-ová* (*Svava Jakobsdóttir* — *Svava Jakobsdóttirová*), kým v odborných textoch sa ponecháva ich pôvodná forma. V niektorých umeleckých textoch sa prejavuje tendencia vyjadriť ženské priezviská privlastňovacím prídavným menom utvoreným od príslušného mužského krstného mena (*Svava Jakobsdóttir* — *Svava Jakabova*). V slovníkovej časti tejto príručky sa druhé mená islandských žien uvádzajú v neprechýlenej podobe, pričom prechýľovacia prípona *-ová* sa uvádza v zátvorkách ako potenciálna časť vlastného mena.

Na rozdiel od anglických osobných mien sa severské osobné mená nevyskytujú v médiách až tak často. Zatiaľ čo angličtinu alebo nemčinu ovláda, či už aktívne alebo pasívne, značná časť českej (a rovnako aj slovenskej) populácie (angličtinu najmä mladšia generácia), znalosť severských jazykov je podstatne nižšia. Preto domáci používatelia často prejavujú tendenciu určiť výslovnosť cudzích slov vrátane vlastných mien podľa výslovnostných pravidiel rozšírenejších jazykov. V prípade severských (germánnych) slov a mien ide často o uplatňovanie pravidiel výslovnosti platných pre nemecký jazyk. Preto je práca J. Zemana určite pozoruhodným a užitočným príspevkom do literatúry venovanej problematike výslovnosti vlastných mien. Ide o príručku, ktorá podáva reálny obraz o výslovnosti severských osobných mien a o ich skloňovaní v

súčasných českých médiách a je inšpiratívna aj pre ich opis v slovenskej jazykovej situácii.

Vzhľadom na to, že ide o praktickú príručku, je podľa nášho názoru škoda, že práca sa v slovníkovej časti sústreďuje len na úzko špecializovanú sféru literátov. Uvedomujeme si, že daný rozmer publikácie by nestačil na zahrnutie všetkých osobných mien severských jazykov. Očakávali by sme však, že budú zastúpené mená najznámejších osobností severských národov z rozličných oblastí. Niet však pochyb, že ide o prínosnú publikáciu dôležitú pre vypracovanie komplexnej príručky výslovnosti cudzích mien, založenú na prieskume reálneho úzu. Treba vyzdvihnúť aj autorovu snahu porovnať reálnu výslovnosť s výslovnosťou uvedenou v základných prácach venovaných tejto problematike. Táto publikácia môže byť podkladom i výzvou na ďalšie doplnenie a rozšírenie mediálne frekventovaných severských mien.

Silvia Kotuličová

SPYTOVALI STE SA

Tesco — ísť do Tesca, nakupovať v Tescu. — Pracovníci Slovenského rozhlasu sa spytovali, ako sa má v texte používať názov supermarketu, resp. hypermarketu *Tesco*, či sa môže skloňovať, alebo má zostať v nesklonnej podobe. V reklamných textoch, ktoré dostali na vysielanie, názov *Tesco* sa totiž uvádzal v nesklonnej podobe, hoci stavba vety si vyžadovala uvádzať slovo v nepriamom páde. Išlo o takéto vyjadrenia: *Boli ste už v Tesco? Nakupujte v Tesco. Chod'te do Tesco.*

Názov *Tesco* [vysl. tesko] je pôvodne skratkové slovo, ktoré vzniklo z prvej slabiky vlastného mena a z prvej slabiky anglického slova *company* (= spoločnosť). Svojím zakončením na samohlásku *o* sa v slovenčine zaraďuje medzi podstatné mená stredného rodu, akými sú nielen všeobecné podstatné mená zakončené na samohlásku *o* pomenúvajúce veci a javy, napr. *cesto, hrozno, lyko, javisko, rúcho, espresso, euro, indigo, margo, sucho, blaho*, ale aj vlastné mená domáceho i cudzieho pôvodu, napr. zemepisné názvy *Slovensko, Česko, Poľsko, Kongo, Jericho, Oslo, Sapporo, San Francisco* [vysl. san francisko], názvy obchodných a iných spoločností, akcií a pod., napr. *Amslico, Coneco, Eko, Mikro, Mitraco, Rempo, Tamico* atď. Všetky tieto podstatné mená sa skloňujú podľa vzoru *mesto*, a to bez ohľadu na to, či ide o slová a názvy domáceho pôvodu, alebo o slová a názvy cudzieho pôvodu. A tak ako skloňujeme slová a názvy cudzieho pôvodu zakončené na *o*, napr. *espresso — espresa — espresu, euro — eura — euru, indigo — indiga — indigu, Amslico — Amslica — Amslicu, Mikro — Mikra — Mikru*, je odôvodnené skloňovať aj názov *Tesco*, teda *Tesco — Tesca — Tescu — v Tescu — s Tescom*. Niektorí používatelia jazyka argumentujú, že názov *Tesco* nemožno skloňovať, lebo ide nielen o cudzí názov, ale aj o názov, ktorý vznikol zo začiatočných slabík cudzích slov. Tento argument však neobstojí, lebo rovnakým slovotvorným postupom vznikli nielen domáce názvy typu *Rempo*, ktoré skloňujeme (*Rempo —*

Rempa — Rempu), ale aj cudzie názvy typu *Amslico*, a ako sme ukázali, aj tieto názvy sa riadne skloňujú.

Vo vyjadreniach, ktoré sme citovali na začiatku, má sa názov *Tesco* používať v príslušnom páde, ako si to vyžaduje stavba vety či výpovede, teda *Boli ste už v Tescu? Nakupujte v Tescu. Chodte do Tesca*. Ak tvorca reklamného textu chce z istých dôvodov zachovať názov *Tesco* v nominatíve, musí pred týmto názvom použiť druhové označenie, ktoré bude skloňovať, napr. *Boli ste už v hypermarkete Tesco? Chodte do supermarketu Tesco*.

Matej Považaj

Passau a Pasov. — Z redakcie istého denníka sme dostali otázku, ktorá podoba názvu bavorského mesta na Dunaji — *Passau* alebo *Pasov* — má sa v súčasnosti používať. Tu je naša odpoveď.

Bavorské mesto na Dunaji, ktoré bolo už v 8. storočí biskupským sídlom a tým sa zapísalo aj do našej histórie, v nemčine sa volá *Passau*. Slovenský názov tohto mesta sa v minulosti u nás ustálil v podobe *Pasov* a tak sa názov tohto mesta používa aj v našej historickej literatúre. Ak hovoríme alebo píšeme o historických udalostiach najmä z 9. storočia, z obdobia Veľkej Moravy, je odôvodnené používať vžitý slovenský názov *Pasov* a príslušné odvođeniny od tohto názvu, prídavné meno *pasovský*, napr. *pasovský biskup*, *pasovské biskupstvo*, a obyvateľské mená *Pasovčan* a *Pasovčanka*. Ak však hovoríme alebo píšeme o súčasnom bavorskom meste, je primerané používať súčasný nemecký názov *Passau*, prídavné meno *passauský* a obyvateľské mená *Passaučan* a *Passaučanka*. Názov *Pasov* je teda slovenský vžitý historický názov a názov *Passau* je súčasný geografický názov. Medzi názvami *Pasov* a *Passau* je rovnaký vzťah ako medzi názvami *Solnohrad* a *Salzburg*. Ako vžitie historické názvy sa názvy *Pasov* a *Solnohrad* hodnotia aj v publikácii *Slovenské vžitie názvy geografických objektov ležiacich mimo územia Slovenskej republiky*, ktorú v roku 1999 vydal Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky.

Matej Považaj

Z NOVÝCH VÝRAZOV

Nové výrazy (36)

byť nedok., nové v spojení **byť nad vecou** mať odstup od niečoho, mať nadhľad nad niečím; byť nestranný: *Humor vzniká vtedy, keď sú ľudia uvoľnení, nad vecou a vedia sa vysmiať aj z vlastnej biedy.* (TLAČ) — *Pre konštruktívne rozvíjanie vzťahov je dôležité byť aj v hneve nad*

vecou. (ÚSTNY PREJAV) — *Ked' som sa lúčil, jeden okresný veliteľ mi vyslovil uznanie, že som ich celý čas viedol k tomu, aby neležali kľučky stranických sekretariátov, aby boli nad vecou a aby sa cítili zaviazaní jedinou vecou a to je zákon.* (TLAČ)

Z nemalého počtu nových slovných spojení, v ktorých sa ako slovesná zložka vyskytuje sloveso *byť*, predstavujeme slovné spojenie *byť nad vecou*. Uvádzané citácie názorne dokumentujú jeho význam „mať odstup od niečoho, mať nadhľad nad niečím; byť nestranný, objektívny“. Spojenie *byť nad vecou* sa používa najmä v ústnej komunikácii. V tlači sme zachytili aj jeho variantnú podobu so slovesom *stáť* — *stáť nad vecou*: *Ten, kto chce riadiť a rozhodovať, musí stáť bokom alebo nad vecou*. Slovesá *byť* a *stáť* sa v podobných frazémach alebo slovesno-menných spojeniach vyskytujú častejšie ako synonymné výrazy: *stáť/byť bokom* (= nezúčastňovať sa), *stáť/byť v popredí* (= vynikať), *stáť/byť na čele* (= viesť), *stáť/byť v ceste* (= prekážať) atď.

čerešňa gen. -e, žen. i **čerešnička** gen. -y, žen. zdrob., nové v spojeniach **čerešňa/čerešnička na torte**, **čerešňa/čerešnička na šľahačke** expr. čo predstavuje vrchol, vyvrcholenie niečoho; najlepší kúsok, koruna niečoho; čo je navyše, na dôvažok: *Fungujúci kapitálový trh je čerešňou na torte fungujúcej trhovej ekonomiky.* — *Nie je to síce „vysokonákladová“ knižka, ale je to akási čerešnička na torte.* — *Čerešňu na šľahačku dal Nóř Vik skokom 96 m, ktorý ho vyniesol na čelo.* — *Čerešničkou na šľahačke je skutočnosť, že meno čerstvej posily jeho tlačového odboru sa zhoduje s menom nachádzajúcim sa na zozname spolupracovníkov ŠtB.* (TLAČ)

Obrazné prirovnania z oblasti cukrárstva sa stali obľúbeným výrazovým prostriedkom jazyka novinárov, ale aj politikov. Svedčí o tom i rozmanitosť variantov ich jednotlivých komponentov — *čerešňa na torte*, *čerešňa na šľahačke*, *šľahačka na torte* (porov. doklady pri hesle *šľahačka*), *jahoda na šľahačke* (porov. doklady pri hesle *jahoda*) či zdrobnené varianty *čerešnička na torte*, *čerešnička na šľahačke*. Inšpirácia cukrárskou oblasťou je ľahko zrozumiteľná. Ako šľahačka alebo kúsok ovocia sú ozdobným prvkom cukrárskeho výrobku spestrujúcim či zvýrazňujúcim jeho chuť, teda akousi korunou cukrárskeho diela, tak sa v reálnom živote uvedenými obraznými prirovnaniami vyjadrujú podobné charakteristiky. Naše početné ukážky osvetľujú význam daných spojení v konkrétnych situáciách či kontextoch. Z nich je zrejmé, že prirovnaniami *čerešňa/čerešnička na torte*, *čerešňa/čerešnička na šľahačke*, *šľahačka na torte*, *jahoda na šľahačke* sa vyjadruje vystupňovanie, vyvrcholenie nejakého javu, činnosti, príznaku, a to v kladnom i zápornom význame. To znamená, že môžu predstavovať to, čo je najlepšie, čo je akoby ozdobou niečoho (porov. prvé tri citácie), ale i to, čo je vystupňovaním niečoho negatívneho (porov. štvrtú citáciu). V tomto prípade ide už o posun od pôvodného kladného významu k negatívne, mierne ironickému odtieňu. Uvedené spojenia sú vždy odrazom určitého hodnotiaceho postoja a vyznačujú sa dávkou expresívnosti. V oboch prípadoch je daným spojeniam významovo blízky výraz *na dôvažok*, prípadne spojenie *byť vrcholom*, *byť korunou niečoho (všetkého)*. Spojenia

čerešňa/čerešnička na torte, čerešňa/čerešnička na šľahačke, šľahačka na torte nadobudli charakter ustálených frazeologických spojení, spojenie *jahoda na šľahačke* je ich variantom.

dinosaurus gen. -a, muž. (gr.), nové vo význame I. živ. kto pôsobí už dlhší čas v nejakej oblasti (v umení, politike, športe ap.); veterán: *Hlavné mesto Argentíny prechodne zvýšilo počet svojich obyvateľov vďaka piatim koncertom rockového **dinosauru**, anglickej skupiny Rolling Stones.* (TLAČ) — II. neživ. 1. niečo veľkých rozmerov, veľkého rozsahu; gigant: *NBS svoju kampaň rozpútala práve vtedy, keď Financial Times oznámili 4-miliardovú stratu pološtátneho **dinosauru** VÚB.* (TLAČ) — 2. niečo zastarané, neefektívne, prekonané, čo patrí minulosti: *Posledné ročníky Bratislavskej lýry boli oživeným **dinosaurom**, ktorý nemá rozumné opodstatnenie.* (TLAČ)

Slovo *dinosaurus* označujúce vyhynutého pravekého veľjaštera (*dino-* je polatinčený tvar gréckeho slova *deinos* — hrozný, grécke slovo *sauros* znamená „jašter“) začíname registrovať v nových kontextoch. Obraz dinosauru ako živočícha obrovského vzrastu žijúceho v časoch patriacich dávnej minulosti motivoval niekoľkorakým spôsobom. Jednak mohutnosťou na prenesené označenie niečoho veľmi veľkého, rozsiahleho (tomu zodpovedajú synonymné výrazy *gigant*, *kolos*, príp. *obor* — porov. druhú ukážku) a jednak vyhynutosťou, zaradenosťou do minulosti na pomenovanie toho, čo je nesúčasné, prekonané (porov. tretiu ukážku). V životnom význame sa slovom *dinosaurus* začala označovať osoba, ktorá už dlho pôsobí v nejakej oblasti a — v kladnom či zápornom zmysle — ju ovplyvňuje. Ide napr. o oblasť politiky, športu, jednotlivé oblasti umenia atď. Tomuto významu sa približuje slovo *veterán*. Opísané nové významy slova *dinosaurus* sú výsledkom metaforizácie. Kým slovo *dinosaurus* ako pomenovanie živočícha je štylisticky neutrálne, jeho nové významové realizácie sa pociťujú veľmi príznakovo.

dinosaurí príd., nové vo význame obrovský, rozsiahly, mohutný; mamutí expr.: *Centralizované **dinosaurie** médiá, pracujúce systémom jedno pre všetkých, prešli 20. storočím s burácaním a dupotom, na postmoderné technologické prostredie sú však adaptované úboho.* (TLAČ)

Citované prídavné meno *dinosaurí* je odvodené od podstatného mena *dinosaurus* v jeho novom význame „niečo veľkých rozmerov, veľkého rozsahu“ a vystihujú ho prívlastky *obrovský*, *rozsiahly*, *mohutný*, *gigantický*, *mamutí*. Môžeme teda hovoriť o posune pôvodne živočíšneho prídavného mena ku kvalifikačným adjektívam (podobným procesom prešlo prídavné meno *mamutí* „patriaci mamutovi“ [*mamutie kly*] — *mamutí* „obrovský, rozsiahly“ [*mamutí podnik*]). Prídavné meno *dinosaurí*, tak ako jeho východiskové neosémantické podstatné meno *dinosaurus*, patrí k expresívnym jazykovým prostriedkom.

jahoda gen. -y, žen., nové v spojení **jahoda na šľahačke** expr. čo predstavuje vrchol, vyvrcholenie niečoho; najlepší kúsok, koruna niečoho; čo je navyše, na dôvažok: *A ako jahoda na šľahačke sa vyníma funkcia čestného predsedu strany, ktorá ešte len bola založená a už si ustanovila tento post. — A už iba ako jahoda na šľahačke tróni v programe 53. schôdze národnej rady návrh na odvolanie ministra financií...* (TLAČ)

Spojenie *jahoda na šľahačke* je variantná podoba frazémy *čerešňa na torte*, *čerešňa na šľahačke*, *šľahačka na torte* (porov. výklad pri hesle *čerešňa*).

šľahačka gen. -y, žen., nové v spojení **šľahačka na torte** čo predstavuje vrchol, vyvrcholenie niečoho; najlepší kúsok, koruna niečoho; čo je navyše, na dôvažok: *Šľahačku na torte dostal tím archeológov v podobe nálezu 70 strieborných keltských mincí. — Pozvánka na Svetový pohár je po postupe na MS do Viedne šľahačka na našej hokejovej torte.* (TLAČ)

Spojenie *šľahačka na torte* je variantnou podobou frazeologických spojení *čerešňa na torte*, *čerešňa na šľahačke*, *jahoda na šľahačke* (porov. výklad pri hesle *čerešňa*).

Silvia Duchková

Z rukopisu pripravovaného Slovníka súčasného slovenského jazyka (8)

ambasáda -y -sád ž. (z fr.) neofic.

1. zastupiteľský úrad štátu al. medzinárodnej inštitúcie v inom štáte vedený veľvyslancom; syn. veľvyslanectvo: *slovenská ambasáda v Bruseli*; *šéf, tajomník ambasády*; *budova, sídlo ambasády*; *požiadať kanadskú ambasádu o víza*; *otvoriť novú ambasádu*

2. budova veľvyslanectva: *rekonštrukcia ambasády*; *uchýliť sa na ambasádu*; *stretávať sa na ambasáde*

3. pracovníci, zamestnanci veľvyslanectva: *bola tam celá ambasáda*;

ambasádička -y -čiek ž. zdrob. expr.: *Ujde sa mi nejaká ambasádička?* Pd 1998; *Na nejakú tú ambasádičku by reflektoval.* DF 2002

ambasádor -a pl. N -i m. (z fr.) neofic. najvyšší diplomatický zástupca štátu poverený jeho zastupovaním v inom štáte; syn. veľvyslanec: *vymenovať nového ambasádora*; *prevziať povinnosti ambasádora*; *stretnutie prezidenta s ambasádormi*;

ambasádorka -y -riek ž.: *slovenská ambasádorka vo Viedni*; *vedúcou misie bola ambasádorka*

ancúg, ancug -a/-u pl. N -y m. (z nem.)

1. zastar. pánsky oblek: *tmavomodrý ancúg; prísť vo sviatočnom ancúgu*; pren. *ku čiernemu ancúgu žltý zobáček a žlté podkolienky* M. Urban o sfarbení drozda

2. hovor. expr. odev určený na špecifickú činnosť; syn. oblečenie: *lyžiarsky, potápačský ancúg; Dlhonohé modelky predvádzali športové ancúgy*. Pd 1998

animácia¹ [-n-] -ie pl. G -íí D -iám L -iách ž. (z lat.) technika založená na zázname a prezentácii rýchleho sledu pohybových fáz objektov (bábok, ručne nakreslených al. počítačom vytvorených obrazov), vytvárajúca ilúziu pohybu neživých predmetov; výsledok takejto činnosti: *kreslená animácia; filmová, počítačová animácia; dokonalosť animácie; vytvárať pôsobivé animácie; Nasvietenie Starej radnice bude slúžiť ako podklad pre laserovú animáciu*. Pd 2000

animácia² [-n-] -ie ž. (z lat.)

1. napĺňanie voľného času rekreantov organizovaním programov, najmä v prímorských rekreačných zariadeniach; špecializácia takehoto zamerania v rámci študijného odboru cestovný ruch: *hotel s animáciou; v ponuke komplexu je detský klub s animáciou; animácia v cestovnom ruchu*

2. cirk. vedenie kresťanských skupín, ktoré motivuje a podporuje mladých v ich osobnostnom raste (v rámci výchovy a pastorácie mládeže): *misijná animácia; škola animácie*

animačný¹ [an-] -ná -né príd. (z lat.) súvisiaci s animáciou¹, technikou vytvárania ilúzie pohybu neživých predmetov: *animačné štúdio; novátorský animačný prístup*

animačný² [an-] -ná -né príd. (z lat.)

1. súvisiaci s animáciou², organizovaním programov pre rekreantov: *Prímorské stredisko ponúka bohatý animačný program*. SRo 1998

2. cirk. súvisiaci s animáciou², vedením kresťanských skupín: *animačné aktivity*

animátor¹ [-n-] -a pl. N -i m. (z lat.) tvorivý pracovník zaoberajúci sa animáciou¹, tvorca animovaného diela: *skúsený animátor; úspechy slovenských animátorov*;

animátorka¹ -y -riek ž.

animátor² [-n-] -a pl. N -i m. (z lat.)

1. pracovník rekreačného zariadenia al. cestovnej kancelárie, ktorý sa stará o vyplnenie

voľného času rekreatantov, pre ktorých pripravuje program; odborník v animácii²: *profesionálny animátor*; *cvičenie s animátorom pri bazéne*; *animátor je s deťmi v detskom kútiku*; *Animátori sú neodmysliteľnou súčasťou prevádzky hotela*. NP 1995

2. cirk. kto vedie kresťanskú skupinu, organizuje jej aktivity (v rámci výchovy a pastorácie mládeže), kresťanský vedúci: *animátor mládeže*; *náplň práce, poslanie animátora*; *vplyv animátora na chod spoločenstva*; *V krúžkoch pracujú vyškolení animátori z radov vysokoškolákov*. internet;

animátorka -y -riek ž.

animátor³ [-n-] -a L -e pl. N -y m. (z lat.) výpoč. tech. počítačový program na animáciu¹, na zvládnutie jednoduchých sekvencií: *využívať animátor*

animátorský¹ [-n-] -ká -ké príd. (z lat.) súvisiaci s animátorom¹, tvorcom animovaných diel: *animátorský tím*; *animátorské úspechy slovenských filmárov*

animátorský² [-n-] -ká -ké príd. (z lat.)

1. súvisiaci s animátorom², organizátorom voľného času v rekreačných zariadeniach: *cestovná kancelária ponúka zaujímavé animátorské večery*; *Večer v hoteli spestrí animátorský program, v ktorom predstavíme miestny folklór, video, tanec*. Markíza 2000

2. cirk. súvisiaci s animátorom²; určený pre animátorov², kresťanských vedúcich: *animátorský kurz, tábor*; *na Slovensku máme niekoľko animátorských škôl*

animovaný [an-] -ná -né príd. (z lat.) vytvorený špeciálnou filmovou al. počítačovou technikou animácie¹: *animovaná tvorba*; *kreslený animovaný film, seriál*; *bábková animovaná rozprávka*

animovať¹ [-n-] -muje -mujú -muj! -moval -mujúc -mujúci -movaný -movanie nedok. i dok. (z lat.) (čo) špeciálnou filmovou al. počítačovou technikou vytvárať, vytvoriť ilúziu pohybu neživých predmetov; tvoriť, vytvoriť animovaný film: *animovať kresbu, objekty*; *animovať určitý počet záberov*; *animovať ručne by trvalo dlho*; *kresliť i animovať na počítači*; *animovanie rozprávky*

animovať² [-n-] -muje -mujú -muj! -moval -mujúc -mujúci -movaný -movanie nedok. i dok. (z lat.)

1. cirk. (čo) robiť, urobiť živším, intenzívnejším; syn. oživovať, oživiť: **animovať** modlitbu; *mladí budú animovať adoráciu*

2. cirk. (koho, čo) viesť menšie kresťanské skupiny s cieľom podporovať osobnostný rast ich členov (v rámci výchovy a pastorácie mládeže): *členovia rehole animujú mládež; kňaz by mal animovať skupinu*

3. kniž. zastar. (koho) povzbudzovať, povzbudiť niekoho k nejakej činnosti: **animovať** deti do spevu; *Chcel animovať niekoho v Bratislave, aby napísal do časopisu.* M. Urban

anorektický [-t-] -ká -ké príd. (z gr.) vzťahujúci sa na anorexiu, na anorektika, na anorektiká; majúci vzhľad anorektika, chorobne chudý: **anorektické** tínedžerky; **anorektický** účinok; *Modelka bola svojou vychudnutou postavou anorektickým vzorom pre mladé dievčatá.* internet

anorektik [-t-] -a pl. N -ci G -kov m. (z gr.) kto trpí anorexiou, chorobným odmietaním jedla: **anorektici** si musia priznať svoju chorobu;

anorektička -y -čiek ž.: *spoved' anorektičky; vyliečiť mladú anorektičku*

anorektikum [-t-] -a obyč. pl. **anorektiká** -tík s. (z gr.) farm., lek. látka ovplyvňujúca chuť do jedla, čo vedie k zníženému príjmu potravy: *brať anorektiká*

anorexia -ie pl. G -íi D -iám L -iách ž. (z gr.) lek. strata chuti do jedenia: *určiť príčinu anorexie; prejavy anorexie; trpieť anorexiou; dostať sa z anorexie; Zvádzala boj s anorexiou* Pd 2001; *mentálna anorexia* porucha prejavujúca sa nechúťou do jedenia, výraznou podváhou a špecifickým psychickým stavom postihujúcim mladých ľudí, najmä dievčatá

apartmán -u pl. N -y I -nmi m. (z fr.)

1. ubytovacia jednotka v hoteli al. v zariadení podobného zamerania s kompletným vybavením (popri lôžkovej časti aj s obývacou miestnosťou, príslušenstvom, prípadne s kuchynkou): *hotelový apartmán; prenajať si apartmán vo vile; ponúkať ubytovanie v apartmánoch; iron. Nie je to kráľovský apartmán.* Papp

2. nadštandardný byt: *nasťahovať sa do rozľahlého apartmánu; Teším sa na verného manžela a prepychovo zariadený apartmán.* Rappensbergerová; *Nájomný dom v meste, v ktorom nebudú byty, ale apartmány, v ktorom budú bývať sami direktori.* Karvaš

apartmánový -vá -vé príd. (z fr.) pozostávajúci z apartmánov; majúci charakter apartmánu: **apartmánová** vilka, chata; *moderný apartmánový komplex; ubytovať sa v apartmánovom penzióne; vybrať si apartmánové ubytovanie; luxusný apartmánový dom*

au pair¹ [opér] (fr.) prísl. na princípe protislužby (za stravu a bývanie v hositeľskej rodine a za vreckové pomáhať pri deťoch a v domácnosti)

au-pair¹, **au pair**² [opér] neskl. ž. i m. (z fr.) mladý človek, obyčajne študentka, ktorý v zahraničí pomáha starať sa o deti a domácnosť za ubytovanie, stravu a vreckové, aby sa zdokonalil v cudzom jazyku: *slovenské au-pair v Nemecku; ísť za au-pair; pracovať ako au pair; uvoľňovať au-pair na jazykové kurzy*

au-pair², **au pair**³ [opér] neskl. príd. (z fr.) založený na princípe au pair¹, na protislužbe, vzťahujúci sa na au-pair², aupairky, aupairov: *au-pair agentúra; populárne au-pair pobyty v Británii; au-pair činnosť*

aupairka [opér-], novšie i **opérka** -y -rok ž. (z fr.) mladá žena (obyčajne študentka), ktorá v zahraničí pomáha starať sa o deti a domácnosť za ubytovanie, stravu a vreckové, aby sa zdokonalila v cudzom jazyku: *robiť opérku; Dieťa má svoju aupairku. Pd 2001; Obecenstvo bude plné báb — aupairok, ktoré chcú vidieť predovšetkým Joža a Elán. Sme 2000;*

aupair [opér], novšie i **opér** -a pl. N -i m.: *vo Veľkej Británii sú aupairi vítaní; prijímať mužských opérov*

aupairsky [opér-] -ka -ke, novšie i **opérsky** -ka -ke príd. (z fr.) založený na au-pair¹, protislužbe, týkajúci sa au-pair², aupairok, aupairov: *aupairska agentúra; opérske povinnosti; zaujímavý opérsky život*

azbuka -y azbúk ž. (z rus.)

1. súbor všetkých písmen a ich poradie v ruštine, ruská abeceda (nazvaná podľa prvých dvoch písmen v ruštine az a buky): *čítať azbuku; naučiť sa azbuku; list napísaný azbukou; na rozdiel od slovenskej abecedy je v azbuke „v“ na začiatku*

2. neodb. slovanské písmo, ktorého základom je grécka veľká abeceda, používané v ruštine, vo väčšine jazykov národov bývalých sovietskych republík, v bulharčine, v macedónčine, v srbčine a pod.; syn. cyrilika: *prepisovať text z azbuky; krajina prešla z azbuky na latinku; nadpisy článkov boli v azbuke; fonty s azbukou*

azbukový -vá -vé príd. (z rus.) vzťahujúci sa na azbuku; napísaný azbukou: *azbukové poradie; azbuková abeceda; azbuková klávesnica; azbukové reklamy; informácie nájdete v azbukovej časti; latinský prepis azbukových názvov; tvorba azbukových verzií známych písmen*

azyl -u L -e pl. N -y m. (z gr.)

1. miesto poskytujúce bezpečie a pokoj; syn. útočisko, útočište: *hl'adať, nájsť azyl; tichý azyl hotela Mináčová; žart. Ach, viechy, vy oázy šťastia, azyl trpiacich.* Salner

2. stav pokoja, pohody, bezpečia: *skrytý v bezpečnom azyle svojej filozofie* Hlatký; *Iná zo žien zahrnie Ondreja pozornosťou, ktorá rozmetá jeho clivý azyl.* Habaj

3. práv. umožnenie pobytu cudzincovi na území iného štátu z dôvodu prenasledovania (pre rasovú, národnostnú al. náboženskú príslušnosť, pre zastávanie istých politických názorov), (politické) útočisko: *požiadať o politický azyl; právo azylu, diplomatický azyl* v priestoroch diplomatickej misie; *poskytnúť, udeliť niekomu azyl; získať, dostať azyl*

azylant -a pl. N -i I -tmi m. (z gr.) kto sa uchádza o (politický) azyl, žiadateľ o azyl; kto získal azyl, štatút utečenca: *afganskí azylanti; politický azylant; prílev azylantov; prijímať, odsunúť azylantov; Cieľom azylantov je Nemecko.* Twist 2000;

azylantka -y -tiek ž.

azylantský -ká -ké príd. (z gr.) týkajúci sa azylanta, azylantov: *azylantské problémy; neslávne azylantské pokusy, špekulácie; azylantské púte a problémy Rómov* NČ 2001

azylový -vá -vé príd. (z gr.)

1. vzťahujúci sa na azyl i na žiadateľov o (politický) azyl; určený pre žiadateľov o (politický) azyl: *azylová politika, legislatíva; azylový systém; dlhý azylový proces; prísny azylový zákon; stratiť azylové doklady; azylová krajina; azylový tábor vo Veľkej Británii; Dochádza k azylovej turistike.* Pd 2000

2. určený tým, ktorí sú v hmotnej núdzi, ktorí stratili možnosť vlastného bývania: *vybudovať azylové centrum pre bezdomovcov; otvoriť nový azylový dom pre obeť domáceho násillia, pre matky s deťmi*

Lubica Balážová

ZOZNAM POUŽITÝCH SKRATIEK (V CITÁCII): DF — Domino Fórum; NČ — Nový čas; NP — Nedeľná Pravda; Pd — Pravda; SRo — Slovenský rozhlas

Z JAZYKOVÝCH RUBRÍK

Prekročiť Rubikon

IVAN MASÁR

Pútavosť a kvalita interview ako obľúbeného dialogického publicistického žánru veľmi závisí od formy a obsahu otázky. Opytujúci si to uvedomujú, preto venujú primeranú pozornosť formulácii otázok a výberu jazykových prostriedkov, medzi ktorými má osobitný účinok frazeológia. Pravdaže, iba vtedy, keď sa použije zmysluplne a keď opytujúci pozná význam frazeologickej jednotky, ktorú mieni použiť. Uvedené požiadavky nespĺňa otázka *V čom sa najviac prekročil Rubikon politickej kultúry za posledné obdobie?*, ktorú sme počuli v jednom interview. Frazeologizmus *prekročiť Rubikon* je známy vo všetkých európskych jazykoch. Jeho vznik sa spája s konaním rímskeho vojvodu Caesara, ktorý po vyhratej bitke čakal na pokyn senátu pri rieke Rubikon. Keď dostal príkaz rozpustiť vojsko, usúdil, že nadišla chvíľa rozhodného boja so senátom a rivalom Pompejom. Caesar urobil vážne rozhodnutie: vojsko nerozpustil, ale prekročil s ním riečku Rubikon a tak sa začala občianska vojna. Pred prekročením riečky údajne povedal: *Kocky sú hodené*, čo znamená „je rozhodnuté“. V tom istom význame ako frazeologizmus *Kocky sú hodené* používa sa aj frazeologizmus *prekročiť Rubikon*. Opis jeho významu slovami „je rozhodnuté“ alebo slovami „urobiť vážne rozhodnutie“ potvrdzuje, že frazeologizmus s takýmto významom do citovanej otázky nepatrí. Viacslovná frazeologická jednotka nie je totiž iba akýmsi súčtom významov jej jednotlivých zložiek, ale novou samostatnou významovou jednotkou. S prihliadnutím na tieto okolnosti otázka mala znieť povedzme takto: *V čom sa najviac porušila politická kultúra za posledné obdobie?* alebo: *V čom najviac utrpela politická kultúra za posledné obdobie?*

(Jazyková poradňa Slovenského rozhlasu, 12. 5. 2000)

Otlačok nie je odtlačok

MATEJ POVAŽAJ

Vo verejných rečových prejavoch sa niekedy môžeme stretnúť s vyjadreniami typu *páchatel' zanechal na zbrani otlacky prstov, na zemi našli otlacky topánok, na ceste zostali otlacky pneumatík*. Hneď na začiatku musíme konštatovať, že uvedené vyjadrenia sú chybné. Povedzme si, prečo je to tak. Slovo *otlačok* je utvorené pravidelne zo slovesa *otlačiť* príponou *-ok*, ktorou sa tvoria názvy vecí vzniknuté nejakou činnosťou. Rovnako je utvorené napríklad slovo *výrobok* zo slovesa *vyrobiť*, slovo *doplatok* zo slovesa *doplatiť*, slovo *prístavok* zo slovesa *pristaviť* atď. Slovo *otlačok* je teda zo slovotvorného hľadiska v poriadku. Treba si však uvedomiť, aký význam má sloveso *otlačiť*. Jeho význam je „tlačením, tlakom poškodiť“. *Otlačok* je teda „poškodené, otláčené miesto“, napríklad na tele, ale aj na povrchu nejakého výrobku. Vo vyjadreniach, ktoré sme citovali

na začiatku, t. j. *otlačky prstov, otlačky topánok*, však nejde o pomenovanie poškodeného miesta, ale o pomenovanie stôp, ktoré zostali po nejakom predmete na nejakom inom predmete. A na pomenovanie toho nám slúži práve podstatné meno *odtlačok* utvorené príponou *-ok* zo slovesa *odtlačiť* s významom „pritlačením jedného predmetu zanechať jeho stopu na druhom predmete“. Vo vyjadreniach citovaných na začiatku sa namiesto slova *otlačky* malo použiť slovo *odtlačky*: *páchatel' zanechal na zbrani odtlačky prstov, na zemi našli odtlačky topánok, na ceste zostali odtlačky pneumatík*. A rovnako je primerané vravieť o *odtlačku pečiatky na listine, o odtlačku pier na pohári, o odtlačkoch dlaní v sadre* a pod.

(Jazyková poradňa Slovenského rozhlasu, 15. 5. 2000)

Majsterka zvuku Včelárová

JÁN KAČALA

Živá reč poskytuje vždy nové a nové námety na zamyslenie sa o usporiadaní jazyka a jeho fungovaní v spoločnosti. Keď napríklad počujete zhlásenie, že *na príprave programu spolupracoval majster zvuku Jana Včelárová*, zaujme vašu pozornosť nezvyčajné spojenie všeobecného mužského podstatného mena *majster* so ženským menom a priezviskom. Zo školskej gramatiky je totiž známe, že v takýchto spojeniach sa podradený a nadradený člen prispôsobujú okrem kategórie pádu a čísla aj v kategórii rodu. V odbornej reči sa tento jav označuje ako zhoda alebo kongruencia. Čiže tak ako nemôže byť medzi členmi spojenia rozdiel v páde a čísle, nemal by byť ani v rode a uvedené spojenie by sme ako zodpovedajúce jazykovej norme vnímali v podobe *majsterka zvuku Jana Včelárová*. Pripomeňme si, že tak je to aj v iných podobných spojeniach, ako sú *profesorka Jariabková, nie profesor Jariabková, učiteľka Nováková, nie učiteľ Nováková, prekladateľka Zora Jesenská, nie prekladateľ Zora Jesenská*. Takéto prechýlenie mužskej podoby mena do ženskej je nielen gramaticky správne, ale aj spoločensky plnohodnotné, neznačí teda nijaké zneváženie príslušného povolania a v reči sa mu netreba vyhýbať. Na základe rešpektovania uvedenej zásady by sme rovnako aj na pečiatkach praktických či odborných lekárk radi videli prechýlené ženské podoby, napríklad *MUDr. Soňa Kováčová, internistka, nie internista* alebo *MUDr. Soňa Kováčová, dermatologička, nie dermatológ*.

(Jazyková poradňa Slovenského rozhlasu, 19. 5. 2000)

O slovese podotýkať

JÁN HORECKÝ

Sloveso *podotýkať* i jeho dokonavá podoba *podotknúť* sú síce založené na koreni *-týk-*, podobne ako *stýkať sa*, ale dnes už nesúvisí priamo so slovesom *dotýkať sa*. Veľmi viditeľný rozdiel je aj v tom, že kým sloveso *dotýkať sa* poznáme len vo zvratnej podobe, vždy so zvratným zámenom *sa*, sloveso *podotýkať* je zase vždy len nezvratné, bez zvratného zámena *sa*. Predponou *po-* pri mnohých slovesách sa vyjadruje malá miera deja, napr. *pobehnúť*, *poskočiť*, *pofajčiť si*, *popíjať*. Aj slovesom *podotýkať* akoby sa teda vyjadroval fakt, že sa dotýkame niečoho, predovšetkým témy nášho rozhovoru, výkladu, len akoby mimochodom, len trochu. Preto sa používa aj v takých súvislostiach, kde je možné aj sloveso *pripomenúť*, *pripomínať*. Významnú úlohu má tvar *podotýkam*, niekedy aj v množnom čísle *podotýkame*. Uvádzajú sa ním akoby len voľne pripojené konštatovania, poznámky, pripomienky. Napríklad: *Podotýkam, že tu nejde o sporné otázky*. Často sa v takejto situácii zdôrazňuje osobný, subjektívny postoj aj slovesami *chcieť*, *musieť*. Napríklad: *Chcem podotknúť, chcel by som tu podotknúť, že nejde o nič. Musím v tejto súvislosti podotknúť, že nám ide predovšetkým o spoľahlivé a nádejné riešenie*.

(Jazyková poradňa Slovenského rozhlasu, 22. 5. 2000)

Viete, čo je chuť bez tiaže?

IVAN MASÁR

O časti reklamy stále platí, že je v trvalom konflikte s jazykovou kultúrou a bezporuchovou komunikáciou. Napríklad v reklamnom texte na kozmetické prípravky možno počuť predložkový výraz *šampón od Schwarzkopf*, v ktorom je hrubá tvaroslovná chyba, lebo meno sa malo skloňovať, teda *šampón od Schwarzkopfa*. Príkladom na zadŕhavú poruchovú komunikáciu je reklamný slogan *Chuť bez tiaže*, vychvaľujúci kvalitu istej čokoládovej pochúťky. Autor sloganu zrejme nepozná význam slova *tiaž* ani spájateľnosť slova *chuť*. Slovo *tiaž* sa v súčasnej slovenčine používa takmer výhradne v spojení *zemská tiaž*, ktoré má význam „sila pôsobiaca na telesá na zemskom povrchu“, dávnejšie však malo aj význam „ťažba, váha“. Chuť je v našom prípade vlastnosť potraviny vnímateľná jedným z našich zmyslov, ale nemerateľná fyzikálnymi mierami a meradlami. Nedá sa teda vyjadrovať ani v centimetroch, ani v gramoch, preto nie je namieste pripisovať jej váhu, ťarchu, tiaž ani hovoriť, že je bez tiaže. Možno jej pririeknuť iba prívlastky vyjadrujúce zmyslové vnemy. Na základe toho potom hovoríme, že dačo *má dobrú, horkú, trpkú chuť*, prípadne že to *nemá nijakú chuť*, alebo že je to *bez chuti*. Sloganom *chuť bez tiaže* sa pravdepodobne chcelo zdôrazniť, že lahôdka je naozaj lahodná a ľahko stráviteľná. Dá sa to vyjadriť tak, že sa k slovu

chut pridá daktorý z prívlastkov *lahodný, príjemný, príťažlivý, sladký* a pod., a nie pridaním významovo neidentifikovateľného nezhodného prívlastku *bez tiaže*. Ako vidieť, zdanlivo exkluzívny slogan nie je ani zrozumiteľný, ani zmysluplný.

(Jazyková poradňa Slovenského rozhlasu, 23. 6. 2000)

Nie dvojité, ale súbežné členstvo

MATEJ POVAŽAJ

V súčasnosti medzi veľmi frekventované výrazy politikov a publicistov nepochybne patrí aj spojenie *dvojité členstvo*. Nedávno sme boli dokonca svedkami diskusií na túto tému v našom parlamente. Týmto spojením sa chce naznačiť, že jeden človek je súčasne členom dvoch politických strán. Pozrime sa bližšie na význam slova *dvojitý* použitého v citovanom spojení. Slovo *dvojitý* je násobná číslovka, ktorá má význam „dva razy sa opakujúci, dva razy konaný, dvojnásobný, zdvojený“, napr. *dvojitá stena* je stena zložená z dvoch stien, *dvojité dno* je dno skladajúce sa z dvoch vrstiev, *dvojitý skok* v krasokorčuľovaní je skok, v ktorom sa ten istý prvok opakuje dva razy. Ak vychádzame z naznačeného významu násobnej číslovky *dvojitý*, dospievame k záveru, že jej použitie v spojení *dvojité členstvo* je v istom rozpore s tým, čo sa týmto spojením chce naznačiť, lebo tu nejde o opakujúce sa členstvo, ale o členstvo v dvoch rozličných politických stranách súčasne. V tejto situácii však nie je vhodná ani druhová číslovka *dvojaký* majúca význam „dvoch rozličných druhov“, ktorú poznáme zo spojení ako *mať dvojaké občianstvo*, teda napríklad slovenské a české, *predávať dvojaký benzín*, napríklad olovnatý a bezolvnatý. O dvojakom členstve môžeme hovoriť vtedy, ak ide napríklad o riadne členstvo a čestné členstvo. V súvislosti s členstvom v dvoch rozličných stranách súčasne je primerané hovoriť o *súbežnom členstve*, v ktorom prídavné meno *súbežný* má význam „existujúci, prebiehajúci v rovnakom čase“. Spojenie *súbežné členstvo* dávame do pozornosti aj našim politikom a publicistom.

(Jazyková poradňa Slovenského rozhlasu, 3. 7. 2000)

Zákruta a zatáčka

JÁN HORECKÝ

V tomto príspevku chceme pozornosť upriamiť na zaujímavý vzťah medzi slovami *zákruta* a *zatáčka*. Všeobecne sa tieto dve slová pokladajú za rovnoznačné. V skutočnosti je však medzi nimi

jemný významový rozdiel, ktorý vyplýva z rozdielnej slovotvornej histórie, teda rozdielneho vzniku týchto slov. Slovo *zákruta* treba chápať ako to, čo vzniklo krútením či zakrútením, vybočením z priameho smeru. Podobne vznikli aj také slová ako *priehrada* — čo vzniklo prehradením toku, *záhrada* — čo vzniklo zahradením prístupu zvonku. Slovo *zátáčka* takisto vzniklo zo slovesného základu. Ale na rozdiel od slova *zákruta* sa ním nezdôrazňuje priestor, podoba priestoru vznikajúca zakrútením, vybočením z priameho smeru, ale kladie sa dôraz na samu činnosť. Slovom *zátáčka* sa môže označiť aj samo zatáčanie, vybočovanie z priameho smeru. Preto je vhodné hovoriť napríklad o tom, že *lietadlo sa pri každej zátáčke vychýli z rovnovážnej polohy*. Na druhej strane však nehovoríme o tom, že *lietadlo letí do zákruty*. Vo vzťahu k motorovým vozidlám je zasa bežnejšie hovoriť, že *pri vchádzaní do zákruty treba zmiernovať rýchlosť*. Prirodzene, v bežných rozhovoroch nemusíme dbať na tento jemný významový rozdiel. Môžeme ho však využiť pri presnom a jednoznačnom vyjadrovaní.

(Jazyková poradňa Slovenského rozhlasu, 14. 7. 2000)

NAPÍSAĽI STE NÁM

Jazyk je kultúrna hodnota

V osobnej zodpovednosti ministra kultúry, ako aj v starostlivosti príslušného pracoviska Ministerstva kultúry Slovenskej republiky bola na jeseň r. 2000 zvolaná porada, na ktorej sa prediskutoval návrh koncepcie starostlivosti o štátny jazyk Slovenskej republiky. Bolo istotne prejavom uvážlivého politického postupu, že na spomínanej schôdzke sa ihneď neprijali konkrétne závery. Vďaka tomu mohla téma diskusie preniknúť medzi širšie vrstvy spoločnosti, pravda, väčšinou z iniciatívy jazykovedcov*.

Aj nedávno prebehla takáto diskusia na stránkach časopisu Kultúra slova, ktorej účastníkmi boli poprední slovenskí jazykovedci prof. J. Kačala (Kultúra slova, 2001, roč. 35, č. 1, s. 20 — 27) a prof. J. Horecký (Kultúra slova, 2001, roč. 35, č. 3, s. 150 — 152). Diskusia bola zjavne kontroverzná. Na jednej strane prof. Kačala uvádza dôvody za ochranu štátneho jazyka ako kultúrnej hodnoty, na druhej strane prof. Horecký oponuje jeho názorom, pričom uvádza taký krajný prípad ochrany jazyka, pri ktorom by sa museli použiť sankcie. Neprihodí mi tu podrobnejšie komentovať túto diskusiu, keďže k obidvom profesorom prechovávam úctu niekdajšieho žiaka a verím, že svoju diskusiu si profesori napokon optimálne skončia v uvedenom časopise sami. Zaujímavé tu však je, že pôvodcom nielen tejto, ale širšej celospoločenskej výmeny názorov na jazyk a jeho ochranu je vlastne minister kultúry. Ukazuje na to aj úvodná citácia z koncepcie starostlivosti o štátny jazyk SR v článku prof. J. Kačalu, ladenom v súzvuku s jeho

úsilím. A keďže na porade som sa zúčastnil aj ja, rád by som sa s odstupom času o problematike vyjadril, pevne pritom dúfajúc, že tak poslúžim dobrej veci.

Predovšetkým by som rád zdôraznil, že jazyk je kultúrna hodnota. Lenže naši občania prichádzajú neraz na to, že vlastnia hodnoty, až keď ich strácajú, prípadne keď za ne musia platiť. Tak to bolo kedysi napr. s vodou. Plytvala sa až dovedy, kým sa do bytov nezaviedli vodomery. Aj za znečistené ovzdušie musíme platiť — napr. svojím zdravím atď. Vodu a životné prostredie treba ochraňovať. Keď sa však hovorí o ochrane štátneho jazyka, šibrinkuje sa najrozmanitejšími protiargumentmi všade tam, kde nie je vôľa dovádzať rozvoj tejto kultúrnej hodnoty do takého štádia, v ktorom by sa mohlo hovoriť o diferenciácii kvality jazyka v jeho plnom rozkvetu, pričom by nám neboli cudzie výrazy ako spisovné vyjadrovanie vo verejnej komunikácii, vyberaný úzus alebo elitný jazyk či jazyk elity. Nejde mi tu o dokonalý stav, ide mi o ideál. Ak jazyk je kapitál, hodno investovať do jeho rozvoja a ochrany, aby sme sa predovšetkým v duchovnej kultúre stali kapitalistami. Bol by som v tejto chvíli veľmi rád, keby na pozadí tejto hodnotovej konotácie vyznel aj niekdajší socialistický pohľad na hodnotu jazyka v spoločnosti, v ktorom hlavný zreteľ sa dával na široko chápané, ale aj neurčité vrstvy akéhosi normotvorného proletariátu. Žiaľ, pohľad takejto ideologickej platformy pretrváva u nás dodnes, a to napr. v téze, podľa ktorej treba „počúvať ulicu“ atď. Nechcem tu uvádzať ďalšie otrepané heslá vydávajúce sa za jazykovedné poučky. V socialistickom žargóne o jazykovej kultúre a jazykovej politike sa vždy bránilo pripustiť vznik kultúrnej elity zo strachu pred všetkým, čo sa dostávalo nad priemer. Ak teraz mám toto meradlo priemeru (hoci milšie by mi bolo meradlo ideálu) aplikovať na jazykovú kultúru v našej spoločnosti, musím otvorene povedať, že je v podpriemernom a zanedbanom stave. Naozaj nastal čas, aby sa uvažovalo nielen o ochrane jazyka zdola (prirodzená autorita a prirodzený zmysel, resp. jazykový cit jednotlivcov), ale aj zhora, t. j. aj zákonom. Je však korektné, aby spoločnosť, ktorá prijíma jazykový zákon, umožnila všetkým občanom dodržiavať ho, a to najmä v takých prípadoch, v ktorých je istý druh jazykového správania sankcionovateľný. Za tým cieľom sa u nás v nedávnej minulosti zriadil inštitút jazykových poradcov, nevhodne nazývaných aj „jazykovými inšpektormi“. Nebolo to šťastné ani účinné riešenie, a to ani preto, že činnosť takýchto poradcov jednak nebola kontrolovateľná, jednak nebolo vždy isté, či kvalifikovanosť týchto pracovníkov bola na dostačujúcej úrovni. Mnohí z nich boli nezriedka absolventmi štúdia slovenského jazyka na vysokej škole, ale chýbali im primerané skúsenosti. Navyše neboli celkom jasné ani kompetencie poradcov v prípadoch nedodržiavania jazykového zákona. Podľa môjho názoru treba sankcie vyplývajúce z jazykového zákona ponechať súdom podobne, ako je to v prípade iných zákonov. Treba však zriadiť taký inštitút, ktorý by kvalifikovane zabezpečil jazykovú správnosť napr. výrobcom a obchodníkom na obaloch tovarov atď. Takýto inštitút by sa nemusel prekrývať s povolaním plateného zamestnanca. Inými slovami, úlohou štátu by nebolo financovať inštitút oných pracovníkov — jazykových expertov, lež ich iba ustanovovať, a to prostredníctvom skúšok. Pravdaže, štátu prichodí

aj vymenúvanie komisií na takéto skúšky, ako aj zriadenie orgánu na udeľovanie certifikátov a podobne, ako je to napr. v prípade súdnych znalcov alebo prekladateľov vystrojených špeciálnymi kompetenciami. Z finančnej stránky by štát nepocítil nijakú stratu. Pri zveľaďovaní kultúrnej hodnoty jazyka by sa však určite zaznamenal zisk. Treba predpokladať, že jazykový expert by mal dosiahnuť minimálne hodnotu doktora v jazykovednom odbore súčasného slovenského spisovného jazyka. Výhodou ustanovovania jazykových expertov s kompetenciami jazykovo upravovať, ako aj schvaľovať konkrétne texty, vykonávať odborné expertízy atď. bude nielen skutočnosť, že tu nepôjde o rozširovanie reťazca štátnych zamestnancov v nevýrobnej oblasti, ale aj to, že jazykovi experti osebe nebudú stáť na poste akýchsi žandárov či strážcov jazyka vystrojených mocou s možnosťou ľubovoľného represívneho zásahu. V spoločnosti totiž budú pre občanov plniť službu v duchu prevencie pred prípadnými sankciami zo zákona o jazyku, ale zároveň aj sami môžu byť súdne napadnuteľní a sankcionovaní, a to napr. v prípade schválenia nenáležitého textu a pod. Ak by sám jazykový expert musel v prípade nesprávnej jazykovej úpravy textu (za ktorú mu zákazník vyplatil honorár podľa sadzobníka) uhradiť náklady, povedzme, na tlač celej zásoby obalov na dajaký výrobok a podobne, vzniklo by v spoločnosti vedomie o spravodlivom usporiadaní. Jazykový expert nebude mať v štruktúre spoločnosti mocenské postavenie, ale postavenie odborníka. Navyše o funkciu experta by sa v takomto prípade neuchádzalo enormne veľa záujemcov a uchádzačov o ňu by vytriedili aj prísne skúšky v podobe náročných testov, ústnej komisionálnej skúšky a predloženej publikačnej činnosti. Písomné, prípadne ústne sankcionovateľné jazykové správanie (t. j. také, ktoré by bolo v zákone vymedzené prostredím, mediálnosťou, spoločenskou závažnosťou a podobne) začne sa zo spoločnosti odstraňovať tým, že náležité jazykové správanie sa bude vyžadovať zo zákona, a tak sa príslušné inštitúcie, resp. osoby budú samy usilovať o to, aby neprišli do rozporu so zákonom, pričom im zo strany štátu bude poskytnutá pomoc prostredníctvom jazykových expertov, v ktorých štát zabezpečí kompetentné vykonanie služby so zárukou, že v prípade jej aplikovania sa jazykový zákon neporuší.

Vidím tu jedinečnú príležitosť na to, ako dať vec s jazykovým zákonom do poriadku. Stav určený jazykovým zákonom si vyžaduje nielen starostlivosť, ale aj ochranu jazyka ako kultúrnej hodnoty presne tak, ako je to napr. v prípade vzácnych artefaktov, prírodnín, pamiatok a pod. Zákonná ochrana je vlastne súčasťou širšie vymedzenej starostlivosti o jazyk.

* Text je spracovaný na základe listu ministrovi kultúry z 2. augusta 2001.

Doc. Dr. Jozef Pavlovič, CSc.

vedúci Katedry slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave